

Het beste van Utrechts bouwproductie
in 2007 en 2008

RIETVELD PRIJS

2009

Rietveldprijs 2009

Het beste van Utrechts bouwproductie
in 2007 en 2008

RIETVELD PRIJS

2009

Uitgeverij THOTH Bussum

COLOFON

Afbeelding omslag Kantorenpark Papendorp met de gebouwen en de parkeergarage van Cap Gemini

Afbeelding pagina 2 Kantorenpark Papendorp met de brug van UN Studio en sportvelden op de voorgrond

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2009.

De activiteiten van de Stichting Rietveldprijs worden mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van Gemeente Utrecht, Mitros, SSH, Portaal, Proper Stok, ERA Bouw, Synchron, BAM

© 2009 De betreffende auteurs en fotografen, Stichting Rietveldprijs, Utrecht en Uitgeverij THOTH,

Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum

WWW.THOTH.NL

Bestuurssamenstelling mw. Machteld Versnel-Schmitz (voorzitter), mw. A. Wijkstra-Heering (secretaris),

mw. M. de Langen (penningmeester), mw. M. van Damme, mw. J.C. Edens, C.E.C. de Reus,

mw. E.C. van Santen, R. Schat, mw. U.S.B. van Swinderen, mw. M.P. van der Wiel

Deze Rietveldprijspublicatie is de vierde en laatste die onder verantwoordelijkheid van Catja Edens verschijnt.

Zij wordt opgevolgd door Mascha van Damme die samen met haar deze publicatie voor haar rekening heeft

genomen. Zeer veel dank aan Catja voor haar prachtige uitgaven! Eveneens nemen wij afscheid van

Fer Felder, een inspirerend man en bestuurslid van het eerste uur die een onschatbare bijdrage heeft

geleverd met zijn kennis en kunde op het gebied van architectuur en bouwen, maar ook als zorgvuldige

penningmeester met hart voor de zaak. Zijn taken zijn inmiddels overgenomen door Marien de Langen.

Samenstelling en redactie Mascha van Damme en Catja Edens

Fotografie beeldessay Eddo Hartmann, Amsterdam

Grafische vormgeving Ronald Boiten en Irene Mesu, Amersfoort

Druk drukkerij Mart.Spruijt bv, Amsterdam

Bindwerk Epping Boekbinders bv, Woerden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.

ISBN 978 90 6868 511 4

INHOUD

- 6 WOORD VOORAF
Machteld Versnel-Schmitz
- 7 JURYRAPPORT RIETVELDPRIJS 2009
Olof van de Wal
- 16 FOTOGRAFIE RIETVELDPRIJS 2009
Eddo Hartmann
- 30 PAPENDORP: ILLUSTRATIE VAN EEN TENDENS
Indira van 't Klooster
- 36 TUSSEN HET GROTE ABSTRACTE EN HET KLEINE ALLEDAAGSE
— LANDSCHAPSARCHITECTUUR IN DE STAD
Mark Hendriks
- 48 Noten en literatuur

VOORWOORD

Sinds de oprichting van de Rietveldprijs in 1990 is het aanbod waaruit de verschillende jury's konden kiezen alleen maar vooruitgegaan in kwaliteit en kwantiteit. Een verheugende ontwikkeling. Het ziet er echter naar uit dat de kwantiteit bij de Rietveldprijs 2011 en 2013 aanzienlijk minder zal zijn. Er is immers sprake van een forse crisis in de bouw, waarvan architecten, aannemers, planners, bouwvakkers en ontwikkelaars nu en in de nabije toekomst grote ellende zullen ondervinden. Je gaat dan al snel denken aan het verloop van de vorige grote crisis, in de jaren dertig.

Paul Schnabel, directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau, vroeg zich onlangs openlijk af waarom juist in die crisisjaren toch zulke goede woningen in Nederland werden gebouwd. De reacties op het forum www.skyscrapercity.com waren treffend. Doelend op de werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig stelde iemand: 'Het is onaanvaardbaar dat de directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau niet van deze zwarte bladzijde uit onze sociale geschiedenis af weet. Ik wijs er in dit verband op, dat hij met belastinggeld wordt betaald.' Anderen relativeren de kwaliteit

van de woningbouw uit de jaren dertig: 'Zo goed zijn die jaren dertig woningen niet. Ze worden vooral aantrekkelijk gevonden, wat nog wat anders is dan woonkwaliteit of degelijkheid.'

Er valt natuurlijk veel te zeggen over de wijze waarop de bouwwereld de crisis van de jaren dertig is doorgekomen. Maar feit is dat de productie vrij hoog en hoogwaardig was. Ook Rietveld was in deze jaren heel actief. Hij maakte meubels zoals de zigzagstoel en de kratstoel en ging gewoon door met het ontwerpen van architectuur, zoals de woningbouw aan de Erasmuslaan (1931) en Prins Hendriklaan (1930-'35), de verbouwing van bioscoop Vreeburg (1934-'36), de woning van Verrijn Stuartt (1938) en zijn vakantiehuis in Breukeleveen (1940-'41), een muziekschool met twee appartementen in Zeist (1932), Villa Hildebrand in Blaricum (1935). In Amsterdam bouwde hij een showroom bovenop het dak van Metz en Co (1933) en in Den Haag woonhuizen in opdracht van Hillebrandt (1934-'35), Mees (1934-'36) en Wyburg (1939). Ten slotte kwam in 1940 de houten recreatiewoning De Braamackers in Breukelen gereed, waarvoor de plannen waar-

schijnlijk nog voor de oorlog vervaardigd zijn.

De vraag is natuurlijk hoe de bouwwereld 'onze' crisisjaren zal doorkomen. In een debat-serie van KOW Architectuur en Stedenbouw stelde Henk Jagersma van Syntrus Achmea Vastgoed dit voorjaar: 'De crisis mobiliseert innovatieve, ondernemende krachten. Dat betekent dat er kansen ontstaan voor een versnelde invoering van nieuwe concepten op het gebied van gebouwefficiëncy en duurzaamheid. De grondkosten zullen moeten dalen. Gezamenlijk moeten ontwikkelaars, architecten en beleggers de enorm opgelopen onrendabele toppen agenderen bij de overheid. Daarnaast zullen overheden hun procedures moeten verkorten.' En hij is niet de enige die kansen ziet, want Rem Koolhaas schrijft op 13 juli van dit jaar op Twitter: 'One of the positive outcomes of the economic crisis is a drop in the cost of materials + construction which gives new energy to projects.'

De crisis dus als bron van innovaties en kansen, een *blessing in disguise* met andere woorden? De vakwereld ziet wel degelijk mogelijkheden en wij van de Rietveldprijs zullen over twee jaar de eerste balans opmaken.

JURY

Dirk Sijmons (voorzitter),
Dorte Kristensen, Henk Scholten,
Olof van de Wal

JURYRAPPORT RIETVELD PRIJS

Olof van de Wal

2009

De jury van de Rietveldprijs ziet 2007-2009 als een periode van inlossing. Het ziet ernaar uit dat een aantal van de grote processen waarmee Utrecht in het afgelopen decennium gestart is, nu de kritische massa heeft bereikt waarop zij beoordeeld kunnen worden. Dat maakt de taak van de jury een dankbare: architectuur kan pas goed tegen het licht gehouden worden als zij in haar context kan worden beschouwd. En die context moet niet alleen letterlijk worden genomen, als de ruimtelijke omgeving van een project, maar ook overdrachtelijk, als het klimaat van het opdrachtgeverschap en de heersende maatschappelijke, economische en culturele tendensen.

Westraven Rijkswaterstaat, blikvanger langs de A12 en het Amsterdam-Rijnkanaal van Cepezed.

Die inlossing ziet de jury met name in de grootscheepse ontwikkeling van Leidsche Rijn. Hier is het experiment met nieuwe vormen van stedelijkheid goed zichtbaar geworden, zowel binnen de kernen als in de verbinding van de kernen. Het is een interessant samenspel geworden van landschap, stedenbouw en architectuur, waarmee de voorwaarden voor het verwerven van een identiteit en *sense of place* ruimschoots aanwezig zijn. De wijze waarop dit in het masterplan is verwerkt en vervolgens door – bewust zeer verschillende – stedenbouwkundige supervisors voor de afzonderlijke kernen mede is vormgegeven, verdient volgens de jury nadere studie en documentatie.

Zo ook lijkt het proces van herbestemming zichtbare resultaten af te werpen. Ontwikkelingen als de Dichterswijk en Fort Blauwkapel zijn exponenten van de transformatie die de stad ondergaat. Een bijzonder voorbeeld is de ontwikkeling van Papendorp dat door zijn ligging nabij de stad en in de oksel van de A2 evenzeer als transformatie valt te beschouwen. Hier heeft het fenomeen bedrijvenpark een bijzondere stedelijke invulling gekregen, waarin de jury mooie perspectieven ziet voor duur-

Studentenhuisvesting Smarties in de Uithof van Marlies Rohmer.

zame en waardevolle bedrijventerreinen. In de stedelijke vernieuwingsopgave moet de kritische massa nog bereikt worden, maar interessante richtingen en invullingen zijn ook hier aan te wijzen.

2007-2009: DRIE ONTWIKKELINGEN

De diversiteit in de projecten die in de jaren 2007 en 2008 zijn opgeleverd is groot, en ook de verschillen in kwaliteit vallen op. Verder constateert de jury

Het door Inbo gerenoveerde gebouw van de Hogeschool Utrecht.

dat in deze periode nauwelijks is gekozen voor architecten van iconische naam, maar dat het accent lijkt te liggen op de keuze voor ambachtelijke kwaliteit, met een voorkeur voor bureaus binnen de regio.

Binnen de oogst ziet de jury drie hoofdstromen die sterk bijdragen aan de specifiek Utrechtse identiteit, en er wellicht zelfs uit voortkomen. Deze komen voor op het schaalniveau van de stad, de buurt en het gebouw. Het gaat om de hoofdstroom van de tempowisselingen en de wijze waarop die zich in architectuur en stedenbouw vertaalt, de stroom van wat de jury noemt de microstedenbouw en die van het 'handwerk', materiaalgebruik en detaillering.

TEMPO EN TEMPORISEREN

Zoals iedere stad toont Utrecht zich anders aan de voorbijganger dan aan degene die er woont en werkt. De beleving van de stad is nu eenmaal afhankelijk van het perspectief. Bijzonder aan Utrecht is dat dit fenomeen hier zo sterk speelt. Velen kennen de stad als infrastructureel knooppunt waar zij op hoge snelheid langskomen en wat de stad een air van dynamiek verleent. Tegelijkertijd lijkt in de stad de dynamiek ook welhaast gestold te zijn en heeft tempo hier plaatsgemaakt voor temporiseren.

Kantoorgebouw Simed Healthcare in Leidsche Rijn van DHV.

Utrecht heeft zich in haar ruimtelijke opzet gevoegd naar deze tempoverschillen, en de oogst van de afgelopen twee jaren laat dit duidelijk zien. Zo zijn op strategische plaatsen bouwwerken gerealiseerd die zich nadrukkelijk als een ankerpunt presenteren aan het voorbijvallend publiek. Voorbeelden hiervan zijn Westraven van Cepezed, Smarties van Architectenbureau Marlies Rohmer, de gebouwen voor de Hogeschool Utrecht van Inbo en Ector Hoogstad Architecten en, niet te vergeten, het bescheiden Simed Healthcare van DHV. Het is verleidelijk om deze gebouwen snelwegarchitectuur te noemen, maar daarmee doen we ze geen recht. Om te beginnen is de architectonische expressie maar ten dele gericht op de snelheid van voorbijgangers. Dit zijn niet de decorated sheds die in zo groten getale langs de snelweg staan, maar gebouwen die nadrukkelijk zijn verankerd in het weefsel van de stad, zowel in ruimtelijk als programmatisch opzicht. In die zin vormen zij juist een brug tussen de verschillende snelheden van netwerk en stad.

Hiertegenover staat het temporiseren, want Utrecht is ook een stad van vertraging in kleine, relatief besloten gebieden. Wat dat betreft is de manier waarop Leidsche Rijn is opgebouwd, kenmerkend. De suburbane kernen verschillen hier vooral door hun uiteenlopende interpretaties van

kleinschaligheid, waarbij de tussenliggende landschappelijke overgangszones hier niet zozeer de verbinding als wel de scheiding vormen. Utrecht koestert het temporiseren als een manier om geborgenheid te bieden, zo lijkt het. Ook in de bestaande stad zijn diverse nieuwe projecten opgeleverd die dezelfde kenmerken hebben. Voorbeelden op uiteenlopende schaalniveaus zijn: Fort Blauwkapel, het woningbouwproject Onder professoren aan de prof. M. Treublaan, de Pedagogebuurt en – met enige fantasie – de Dichterswijk.

MICROSTEDENBOUW

De tweede hoofdstroom die de jury in de opgeleverde projecten onderscheidt, bevindt zich op het niveau waar stedenbouw architectuur raakt: de microstedenbouw. Voor een deel gaat het hier om het gebied dat hoort bij het gebouw, vaak in de vorm van wat wel *encroachment zone* wordt genoemd, voor een ander deel gaat het over de publieke ruimte waaraan het gebouw grenst. Juist daar, in de overgangen tussen het gebouw en de straat, tussen de private en de publieke ruimte, is voor de gebruiker veel waarde te behalen. De wijze waarop die overgangen zijn gerealiseerd, betekent veel voor de beleving van het gebouw of complex. Het is onder andere hier dat de kwaliteit en het vakmanschap van zowel ontwerper als opdrachtgever zich manifesteren.

Interessant is dat de discussie die dit binnen de jury opleverde niet ging over stijlkwesties. Hoewel de recente bouwproductie in Leidsche Rijn ruimschoots aanleiding geeft tot het kennelijk nog niet versleten debat over modernisme versus traditionalisme, loopt het vakmanschap in de behandeling van de tussenzones hier dwars doorheen. Het eerder genoemde Onder professoren, volop modern, maakt intelligent gebruik van de beschutte ligging ten opzichte van de straat, terwijl Water-

wijk 't Zand, het meer traditionalistische project van Skala Architecten in Leidsche Rijn, op een slimme manier de veranda's inzet. De Pedagogebuurt is als geheel op te vatten als een vorm van microstedenbouw, maar hier is de jury meer te spreken over de gebouwde volumes, de parkeeroplossing en de inrichting van de openbare ruimte voor het langzame verkeer dan over de aansluiting van die woningen op dat openbare gebied.

Verheugend vindt de jury dat deze microstedenbouwkundige benadering niet alleen in de woongebieden terug te vinden is, maar ook in een bedrijvenpark als Papendorp. Hier levert het inbedden van de gebouwen in een golvend landschap waarin het halfverdiepte parkeren is ondergebracht, een veel plezieriger overgangszone op dan de krans van auto's die doorgaans om de gebouwen heen ligt.

Er zijn echter ook woongebieden waar deze aandacht voor het overgangsgebied niet terug te vinden is, of zich slechts op een deel van het gebied heeft gericht. Het is vooral jammer dat dit in een kwetsbare wijk als Overvecht gebeurt, zoals bij het project aan de Yvaridreef van Theo Verburg, waar zowel in de schaal als in de aansluiting

op de woonomgeving de microstedenbouwkundige opgave gemist is. Opmerkelijk vond de jury de inbedding van de Brede School van VMX in Vleuterwilde (Leidsche Rijn). Deze school heeft aan slechts een zijde voldoende ruimte gekregen ten opzichte van de omliggende bebouwing om de schaal en opmerkelijke kleurkeuze op te kunnen nemen. Niet geheel toevallig is de bebouwing aan die zijde gerealiseerd door hetzelfde architectenbureau. Vergelijkbaar is de verbazing van de jury over een oplossing die door Marlies Rohmer gekozen is. Haar studentenflat kent echte contrasten als het om de vormgeving van de collectieve en publieke ruimtes gaat. Het heeft een fenomenale entree, een slimme oplossing voor de fietsberging en een collectief dakterras dat bijna verleidt om je weer als student in te schrijven. Daarentegen suggereert een hap uit het gebouw een binnenplaats die slechts met veel extra ingrepen als ontmoetingsplaats kan werken: het is nu voorname een tochtgat.

MATERIALIZERING

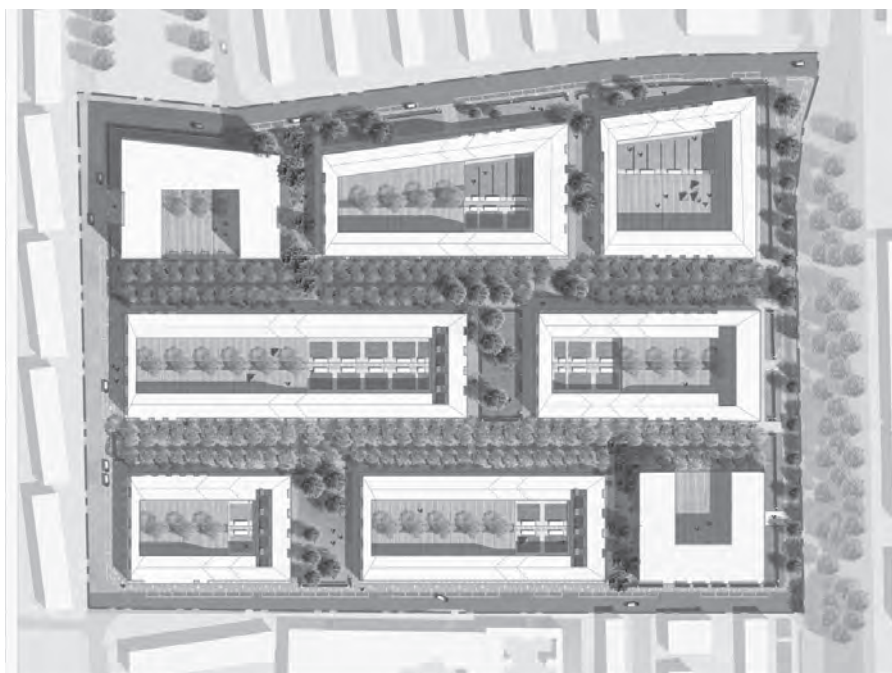
Op het niveau van het gebouwde ten slotte, ziet de jury dat de projecten in zorgvuldigheid, detail-

Woningbouw van Biq in Langerak, Leidsche Rijn.

lering en materiaalgebruik sterk uiteenlopen. Daarbij is opmerkelijk dat deze verschillen in grote lijnen per gebied zijn aan te wijzen. Wat dit betreft is de jury vooral te spreken over de projecten die in de bestaande stad gerealiseerd zijn, over de zorgvuldigheid en de liefde waarmee bijvoorbeeld Westraven is opgepakt, of de Faculteit Natuur en Techniek van de HU van Inbo en parkeergarage de Cope van JHK Architecten. Leidsche Rijn laat slechts een paar projecten zien waarvan het vakmanschap en de liefde voor het product vergelijkbaar zijn, waarbij het project Langerak 6-11 een bijzondere vermelding verdient. Voor het overige valt daar de kwaliteit van de productie op dit vlak tegen.

Zoals altijd zijn er trends in materialen, die te pas en te onpas gebruikt worden. Zo dringt het gebruik van glas met print zich in deze periode sterk op. De jury vraagt zich in veel gevallen af wat de functionele of esthetische meerwaarde ervan is; af en toe lijkt de keuze bepaald te worden door het motto 'het kan dus het moet'. De jury maakt zich echter meer zorgen over het veelvuldige gebruik van synthetische gevelbekleding, met name in Leidsche Rijn. Hiermee wordt de suggestie gewekt van natuurlijke materialen die echter bij nadere inspectie geen stand houdt, terwijl de onzorgvuldige behandeling van het

materiaal doet vrezen voor de duurzaamheid. Kort na oplevering is er nog weinig aan de hand, maar de verwachting is dat de gevelbekleding vrij snel een verlopen uitstraling zal krijgen. Wat de jury met name stoort, is dat het hier veelal gaat om woningen van eigenaar-bewoners die zonder dat zij daar weet van hebben worden opgescheept met een ‘verborgen’ last voor het onderhoud. Dit zal binnen enkele jaren de ruimtelijke kwaliteit van deze gebieden aantasten.

De jury heeft grote waardering voor de zorgvuldigheid in Langerak 6-11 (is het toeval dat het om een ontwikkeling van een woningcorporatie gaat?). Bij een aantal andere projecten lijkt vooral sprake te zijn van productiedwang – de jury vermoedt dat enkele van de gerealiseerde gebouwen niet in de portfolio’s van architecten zullen worden opgenomen. Met name hierin ziet de jury het verschil tussen de bestaande en de nieuwe stad.

DE SELECTIE

De drie onderscheiden hoofdstromen weerspiegelen zich in de selectie van de jury. De gekozen projecten verhouden zich alle twaalf in meer of mindere mate tot die stromen en de jury heeft zich in haar keuze sterk laten leiden door de wijze waarop de projecten zich op de drie schaalniveaus van stad, buurt en project manifesteren. Drie van de projecten zijn dan ook stedenbouwkundige en inrichtingsplannen. Dat is, zoals blijkt uit een interview met het *AD/Utrechts Nieuwsblad* voorafgaand aan de presentatie van de selectie, niet vanzelfsprekend. De journalist stelde oprecht verwonderd de vraag of er zo weinig goede architectuur is gemaakt dat er ook stedenbouwkundige plannen in de selectie zijn opgenomen.

De selectie laat een grote diversiteit zien, zowel in spreiding over de stad als in schaal, typologie en ontwerpopvatting. Zij toont ook een

rijkdom aan vakmanschap, zowel van de ontwerper, als – het moet gezegd – van de opdrachtgever. Het selecteren van de nominaties was door dit alles niet eenvoudig: hoe valt een gebouw als Smarties te wegen met een masterplan voor Leidsche Rijn? En hoe verhoudt zich een voorbeeldproject als Westraven, dat met stevige budgetten is gerealiseerd, tot het Kindercluster, met een bescheiden profiel en budget? De jury heeft zich vooral laten leiden door een relatieve weging van sterke en zwakke punten per project (de zorgvuldigheid en detaillering) en door de kracht waarmee het project zich in een breder debat over de gebouwde omgeving plaatst.

Speciale melding moet worden gemaakt van het Masterplan Leidsche Rijn. De jury is van mening dat dit plan zich nog niet in al zijn kracht openbaart en doet de oproep aan jury’s van volgende edities van de Rietveldprijs om het Masterplan opnieuw te selecteren en te nomineren.

Na zorgvuldige afweging nomineerde de jury: Stedenbouwkundig & omgevingsplan Papendorp, van Wissing stedenbouw en West 8 (Leidsche Rijn), Parkeergarage de Cope van JHK Architecten (Papendorp, Leidsche Rijn), Onder professoren van Jan Bakers architecten en Westraven van Cepezed. De winnaar is: stedenbouwkundig & omgevingsplan Papendorp, van Wissing stedenbouw en West 8 (Leidsche Rijn).

LANGERAK 6-11, BIQ ARCHITECTEN

Biq brengt de stad stedelijkheid waar die hard nodig is. Het project toont een beheerste vorm van stedelijkheid, waarin het plezier van een goede maatvoering goed is verankerd en het spel van budget, materiaalgebruik en detaillering verfijnd gespeeld is. Duidelijk is dat de nieuwe stad hier een stevige kwaliteit heeft gekregen. Biq heeft

Zorgvuldige detaillering van het woonblok in Langerak.

voor zijn opdrachtgever woningcorporatie Mitros, appartementen gerealiseerd die zowel in het duurdere als het goedkopere huursegment liggen, zonder concessies te doen aan de ruimtelijke kwaliteit. Ze zijn ondergebracht in stevige stedelijke blokken van een bijna klassiek modernistische kwaliteit met een afgewogen ritmiek van vensters en galerijen. De entrees zijn royaal en ingetogen chic. De terughoudendheid in materiaalgebruik, het rustige kleurenpalet en de bescheiden en zorgvuldige detaillering dragen bij aan een luxe uitstraling die dus ook in de sociale huur mogelijk is. Wel is dit project enigszins los komen te staan van zijn directe omgeving – beter gezegd: het project had meer context kunnen gebruiken. Leidsche Rijn zal nog in het soort stedelijkheid van Biq moeten groeien om deze woningbouw beter tot zijn recht te laten komen. Daarmee lijkt dit project, ondanks al zijn kwaliteiten, nu nog een maatje te groot voor een stadsdeel in de groei.

Het opvallende gevelbeeld van Smarties aan de Heidelberglaan.

SMARTIES

ARCHITECTENBUREAU
MARLIES ROHMER

De jury is bijzonder te spreken over het speelse gemak waarmee Marlies Rohmer de studenten ruimte gegeven heeft waar die ruimte nauwelijks voorhanden was. Ze heeft een mooi en vrolijk beeld ontworpen dat de voorbijrazende automobilisten opgewekt toelacht en ook studenten zelf een royaal welkom op de campus biedt. De entree is met haar stevige en transparante luifel, de frisgroene kleur en de zwevende bank in het publieke domein, vrolijk en stoer. De collectieve buitenruimte op het dak biedt zowel de mogelijkheid om in de zon boven een studieboek in slaap te vallen als om prachtige feesten te organiseren.

De ruimten binnen zijn minder royaal. Hier wordt duidelijk dat het programma waarmee de architect heeft moeten werken, weinig speling biedt om de zo noodzakelijke lucht in het plan te brengen. Direct achter de entree treedt een zekere beklemming op, die zich voortzet in de

gangen waaraan de zelfstandige kamers en woon-groepen liggen. Vensters in de vloeren maken een visuele verbinding met de onderliggende verdieping mogelijk, toch doet dat niet veel voor het gebrek aan ruimtelijkheid. Hier had de opdrachtgever ruimhartiger mogen zijn voor architect en studenten.

Smarties biedt weliswaar woonruimte op de Uithof, maar dat wil nog niet zeggen dat de Uithof het wonen de ruimte biedt. Daarvoor lijkt het publieke domein van de Uithof onvoldoende op het studentenleven te zijn afgestemd. Smarties doet pogingen daar verandering in te brengen, bijvoorbeeld met de eerder genoemde entree. De binnenplaats van het gebouw mist echter beslotenheid en wat bij de entree nog een voordeel was, de combinatie van kleur, hoogte en stevige materialen, werkt hier in het nadeel. De ruimte is in feite omsloten door achterkanten en wordt daarmee zwaarmoedig. De jury hoopt dat het nieuwe omgevingsplan Smarties beter in de campus zal verankeren.

PEDAGOGENBUURT: STEDENBOUW, ARCHITECTUUR EN OMGEVINGSPLAN

DUINKER&VAN DER TORRE,
PALMBOOM VAN DER BOUT,
WEST 8

Het team van de Pedagogenbuurt heeft een dierbaar project gemaakt waarmee het dit vermoeide stadsdeel heeft wakker gekust. Het project past bijzonder goed in de wijk en heeft daar een plezierige vorm van geborgenheid ingebracht, met voldoende variatie om je er thuis te kunnen voe-

len. Er is variatie in beeld en woningtypen, zowel voor koop- als huurwoningen. De strokenbouw die er lag, met collectieve ruimten die moeilijk toe te eigenen zijn, heeft plaatsgemaakt voor gesloten bouwblokken waar het parkeren deels op het binnenterrein en deels verdiept is opgelost. Hierdoor is het mogelijk om een plezierige en 'langzame' buitenruimte te maken.

De ontwerpers zijn erin geslaagd een nieuw woonmilieu in de wijk te realiseren, dat goed aansluit op de omliggende bebouwing. Het hele project heeft door de glooiende dakvormen en de parkachtige inrichting een eigen ruimtelijk karakter gekregen, terwijl de individuele blokken zich door kleine kleurverschillen in het baksteen van elkaar onderscheiden. In al deze zorgvuldigheid is echter de directe overgang van het private en het openbare gebied minder geslaagd: die is hard, waar een zogenaamde *encroachment zone* meer voor de hand had gelegen. Het gevolg is dat de bewoners zich het directe gebied voor de eigen woning nauwelijks eigen maken, wat de woningen gesloten doet overkomen, terwijl de rest van het plan op een mooie manier speelt met het openbare en het semi-openbare gebied. Ook de buitenruimte in de binnenterreinen is niet met dezelfde zorgvuldigheid ingericht als de rest van het plan. Als geheel is de Pedagogenbuurt echter een mooi voorbeeld van de kwaliteit en diversiteit die stedelijke vernieuwing in de bestaande stad kan brengen.

STEDENBOUWKUNDIG PLAN VLEUTERWEIDE

KRIER & KOHL ARCHITEKTEN

Het stedenbouwkundig plan voor Vleuterweide van Krier & Kohl, gecombineerd met de invulling ervan in architectuur en openbare ruimte, doet wat interessante plannen moeten doen: het zet

Stedenbouwkundig plan Vleuterweide van Krier en Kohl.

aan tot discussie, in dit geval binnen de jury. Gevoeligheid voor stijl (wel of niet historiserend) maakte snel plaats voor bewondering voor het plan en de wijze waarop stedenbouw en micro-stedenbouw op elkaar aansluiten. De stedelijke ruimten zijn goed geproportioneerd, zoals ook de afwisselingen tussen de straten en pleinen zorgvuldig zijn. Hier is een stuk stad gerealiseerd waarin het prettig dwalen is, waarin de samenhang zo groot is dat je haast zou verlangen naar rafelranden. Daarbij is aan de overgang van stedenbouw naar architectuur veel aandacht besteed. De overgangen tussen private en openbare ruimten zijn goed gedetailleerd, waardoor dit een prima plek lijkt om te wonen. De jury heeft, ondanks al haar waardering, wel moeite om het

specifieke van dit plan binnen de context van Leidsche Rijn te ontdekken. Het plan geeft een nieuwe identiteit aan Vleuterweide, maar doet weinig met de identiteit van Leidsche Rijn. Al met al is het een zeer vakkundig gepland en uitgevoerd project.

KINDERCLUSTER NOORD

VMX

Een wezenlijke drager van het succes van een wijk is de wijze waarop voorzieningen zijn verzorgd. Opmerkelijk genoeg lijkt de discussie over het maatschappelijk vastgoed, al dan niet multifunctioneel, grotendeels aan de VINEX voorbij gegaan te zijn. Het Kindercluster Noord is daarop een van de mooie uitzonderingen: hier is de opgave om een aantal zaken van collectief belang ruimte te geven, serieus genomen. Twee basisscholen, kinderdagverblijven, naschoolse opvang, een sporthal, een wijkcentrum, een theater en een café zijn hier in een opmerkelijk gebouw samengebracht. Het Kindercluster is door zijn massa (het is veruit het grootste gebouw in de directe omgeving), vorm (horizontale gelaagdheid) en kleur (wit en roze) een sterk symbool geworden voor het belang dat de stad hecht aan de verankering van voorzieningen in de wijk. Het levert bovendien ook een speels beeld op; het referentiebeeld van Engelse drop dat door de architecten wordt aangehaald is goed getroffen. Wel heeft het roze gekleurde glas dat rondom het gebouw op de eerste verdieping is aangebracht en waarachter de publieke ruimten liggen, een vreemde, enigszins desoriënterende werking.

Over de ruimtelijke inpassing in de wijk is de jury minder enthousiast. Aan drie zijden is het gebouw nauw omsloten door stroken woningbouw, waar meer afstand beter was geweest. Ook – en daarin is het Kindercluster niet uniek – is er een rare verhouding tussen het publieke programma binnen, dat gericht is op ontmoeting, en de nogal gesloten ruimte die het Kindercluster omgeeft: hier is de spontane ontmoeting ontmoedigd. De jury is echter kritischer over de detaillering en materiaalkeuze, vooral wat betreft de duurzaamheid ervan.

FACULTEIT NATUUR EN TECHNIEK, HOGESCHOOL UTRECHT

INBO

De renovatie en uitbreiding van de Hogeschool Utrecht faculteit Natuur en Techniek is eenvoudig van opzet en stedenbouwkundig zorgvuldig ingepast. Het staat op een locatie waar verkeersstromen elkaar op verschillende niveaus passeren – het verhoogde treinverkeer naar het noorden en het auto- en fietsverkeer in de stad. Op een onnadrukkelijke wijze is het gebouw één van de ankerpunten van de stad geworden voor zowel de snelle als de langzame verkeersdeelnemers. In de combinatie van nieuw- en oudbouw is een bijzondere binnenruimte gecreëerd die eerder overkomt als een parochiaal plein dan een hal of kantine. Het complex is ingetogen maar glashelder in waar het voor staat, dat is duidelijk afleesbaar in zowel in- als exterieur. Wel roept de aansluiting op maaiveldniveau vragen op. Deze is minder elegant dan de rest van de detaillering. Het gebouw van de faculteit Natuur en Techniek is een aanwinst voor de omgeving.

Entreegebied van het kantoorpand van Simed Health Care.

KANTOOR SIMED HEALTHCARE

DHV

Bedrijfspanen hebben zo hun eigen relatie tot hun omgeving. Voor een deel is deze bijzonder extravert, waarbij de boodschap wordt teruggebracht tot een kernachtige kreet zoals de naam van het bedrijf. Voor een bijzonder groot deel is deze relatie ook op het autistische af, zonder enige consideratie met de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving. Talrijk zijn de *decorated sheds*, die zich richten op slechts twee verkeersstromen, die van voorbijrazende auto's en die van de economie, beide van een snelheid die niet past bij het gebied rondom het gebouw. Hoe anders is dit pand. Zonder te schreeuwen weet het zich te manifesteren en respect af te dwingen. In zijn dimensionering en materiaalkeuze is het ingetogen en voornaam, zonder dat het vergeet zich als affiche voor het bedrijf te manifesteren. Het doet daarmee wat de planners van Leidsche Rijn voor ogen stond: het verbinden van de wereld van de snelheid (de A2) met die van de traagheid, de stad eromheen, waardoor de bedrijvigheid langs de A2 een echt onderdeel van de stad wordt.

MASTERPLAN LEIDSCHER RIJN

BVR ADVISEURS RUIMTELIJKE
ONTWIKKELING

Speciale vermelding

Het masterplan begint langzamerhand zijn ruimtelijke expressie te krijgen. De jury heeft met zeer

veel genoeg een dag door Leidsche Rijn gedwaald en geconstateerd dat Nederlands grootste Vinex-wijk een zeer boeiend mozaïek van verschillende sferen begint te worden, aangeblazen door een bewuste keuze voor zeer uiteenlopende supervisors. Het kiezen voor handhaving van toevallig aangetroffen kwaliteiten, gevonden in de architectuur, de lintbebouwing en de boomgaarden, geeft het plan een identiteit en gelaagdheid die anderszins nauwelijks realiseerbaar was geweest. Juist de rafeligheid van deze elementen verschaft Leidsche Rijn zijn unieke karakter. Ook zijn daarin de randvoorwaarden sterk meegenomen, in de vorm van de inpassing van de infrastructuur. Zo is de lange Rijnkennemerlaan (over een ondergrondse buizenzone getraceerd) een zeer sterke structurele drager die verschillende delen van het gebied aan elkaar rijgt. Voorts zal de overkluizing van de A2 ook bijdragen aan de ontwikkeling van Leidsche Rijn als deel van de stad. Desondanks lijkt het plan zich nog niet in al zijn kracht te hebben ontvouwd. Er wordt nog veel gebouwd en het Centrale Park moet nog zijn uiteindelijke vorm krijgen. De jury beveelt daarom haar opvolgers aan om nadrukkelijk de ontwikke-

ling van het masterplan te blijven volgen en te honoreren met nominaties. Ook doet de jury de aanbeveling om de wijze waarop de supervisors bijgedragen hebben aan het totale beeld van Leidsche Rijn goed te documenteren.

ONDER PROFESSOREN

JAN BAKERS ARCHITECTEN

Nominatie

Onder professoren is gebouwd op een plek waar twee 'achterkanten' elkaar raken, die van de wijk Tuindorp en die van de Eykmanflat. In die weerbarstige omgeving is Jan Bakers architecten erin geslaagd om een kleine, rustige enclave te maken met een hoge woonkwaliteit. Onder professoren is strak, modern en trefzeker zonder poeha. De inbedding in de directe omgeving is van een bijna terloopse kwaliteit, wat juist in dit soort gebieden zeer te prijzen is. Dat geldt zowel voor de stenige parkeeroplossing aan de zijde van het flatgebouw als voor de groene tuinen aan de zijde van Tuindorp. Met name de overgangen tussen het private en het publieke, via het openbare pad dat de voortuinen doorkruist, zijn bijzonder. Alleen de opgetilde hoek van het gebouw, dat de entree

Woningbouw Onder Professoren in Tuindorp, Jan Bakers.

voor de appartementen bevat, valt hierin wat uit de toon. Al met al een liefdevol project waarin thema's als verdichting en vernieuwing als vanzelfsprekend zijn opgepakt.

DE COPE

JHK ARCHITECTEN

Nominatie

Parkeergarage de Cope is ontworpen voor een prettige en goed geregisseerde omgeving. Daar heeft JHK Architecten goed gebruik van gemaakt, en het bureau is erin geslaagd om een elegante kwaliteit aan het gebied toe te voegen. De Cope onttrekt zich, als ensemble van twee geschakelde volumes, aan de traditionele beeldvorming rond parkeergarages. Bovendien huist de parkeergarage nog enkele lagen kantoorruimten, die een vanzelfsprekend onderdeel van het totale beeld zijn geworden. Door zijn geraffineerd kleur- en materiaalgebruik heeft dit gebouw een onmisken-

bare sculpturale kwaliteit gekregen, die met zijn art-decoachtige kwaliteit niet alleen het gebied zelf siert, maar ook voor de automobilist op de A2 en A12 een mooi baken vormt. JHK Architecten is erin geslaagd om de context van Papendorp als bedrijvenpark op speelse wijze een stevige plek te geven in het ontwerp en heeft daarmee een onmiskenbare kwaliteit toegevoegd aan een plan dat al sterk was. Het is daarmee een uitstekend voorbeeld van de ruimtelijke kwaliteit die een parkeergarage kan hebben.

WESTRAVEN

CEPEZED

Nominatie

Dit is een bijna onvoorstelbare transformatie van een jaren zeventig gebouw. Hier is op een zorgvuldige en fraaie manier een voortreffelijke combinatie bewerkstelligd van renovatie en nieuwbouw. Het nieuwe complex straalt groot plezier

en vakmanschap uit, vakmanschap dat op alle niveaus gedeeld wordt: van opdrachtgever tot ontwerper en aannemer. Het is een trots die zich duidelijk in de wijde omgeving manifesteert. De metamorfose van een somber bedrijfsverzamelgebouw tot een wenkend baken lijkt symbool te staan voor het in een enkel gebaar afstoffen van het maffe imago van Rijkswaterstaat (RWS) tot een nieuw optimisme van de ingenieur.

In dit gebouw komt veel samen van wat als de grote opgave voor RWS mag worden beschouwd: de overgang in Nederland naar een op vele manieren duurzame ruimtelijke omgeving. Innovaties die hier bijhoren, zoals het gebruik van het teflon-gecoate glasvezeldoek in de tweedehuid-*façade*, zijn als vanzelf opgenomen. Diepgaande ingrepen en zeer consequente detaillering geven een *boost* aan het verblijfsklimaat voor de RWS-ambtenaren. Hierin zijn de ontwerpers zeer consequent te werk gegaan, van de kleinste ruimtes (de toiletten) tot

↑ Zicht op Westraven, Rijkswaterstaat.

↖ Opvallende gevelbekleding van parkeergarage de Cope, ontworpen door JHK.

aan de grote atria. De vides die in de gevels van de toren zijn aangebracht dragen bij aan de open uitstraling die het complex heeft. Alleen op de directe omgeving, namelijk de vijvers rond het gebouw, is de jury kritisch: die functioneren niet. Hier was de bijdrage van een landschapsonwerper welkom geweest. Westraven is een fenomenaal project van landelijke betekenis.

STEDENBOUWKUNDIG EN OMGEVINGSPLAN PAPENDORP WISSING STEDEBOUW EN WEST 8 Winnaar

Bedrijvenparken zijn niet zelden ruimtelijke rampgebieden voor stad en dorp. In veel gevallen is dat te danken aan de concurrentie tussen de afdelingen ruimtelijke ordening en economie. Die verkoking manifesteert zich maar al te vaak op plekken waarover op een volstrekt andere wijze regie gevoerd wordt. De zorgvuldigheid waarmee binnensteden en woonwijken doorgaans aangepakt worden – terecht met veel belangstelling gevolgd door bewoners en gebruikers – staat in schril contrast met het opportunisme waarmee bedrijventerreinen gestalte krijgen en waar maar weinig mensen zich mee lijken te bemoeien. Zo ontstaan, vaak aan de entrees van steden, bedrijventerreinen vol egoïstische gebouwen en zonder samenhang.

Dat een bedrijvenpark ook een door velen gewaardeerd onderdeel van de stad kan zijn, laat het plan voor Papendorp zien. Dit plan, in de oksel van de snelwegen A2 en A12, vormt een brug tussen Leidsche Rijn en de bestaande stad. Hier is samenhang gecreëerd door een stads- en landschapsonwerp, waarbij bovendien de kwaliteit van de architectuur zorgvuldig is geregistreerd. Het plan toont een prettige afwisseling tussen verdichting en verdunning en de keuze om geen auto's in

Papendorp, de volkstuinten van West 8 worden omgeven door kantoorgebouwen.

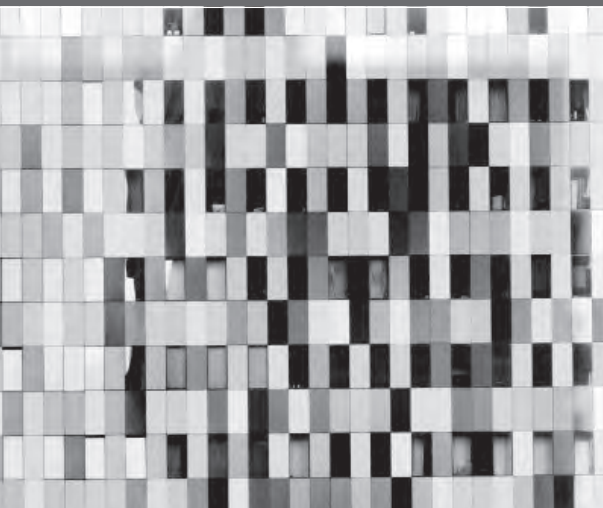
het zicht te laten, voorkomt de afwerende en desolate sfeer die dit soort terreinen zo vaak kenmerkt. De keuze voor halfverdiept parkeren in met gras begroeide heuvels rondom de gebouwen is zeer sterk, evenals het besluit om het bedrijventerrein te combineren met volkstuinten. Door dit laatste is een ongecompliceerde manier gevonden om ook buiten kantoor tijden levendigheid en sociale controle in dit gebied te houden.

Dit plan is de terechte winnaar van de Rietveldprijs 2009, zowel om de waarde die dit plan voor de stad Utrecht heeft als om het signaal dat de stad aan zichzelf en aan de rest van Nederland afgeeft ten aanzien van de ruimtelijke inbedding van bedrijventerreinen.

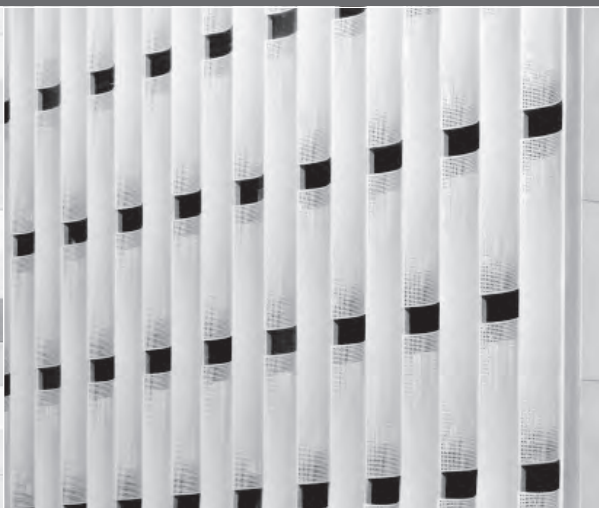
Eddo Hartmann

FOTOGRAFIE RIETVELD PRIJS

2009

Studentenhuisvesting Smarties
Architectenbureau Marlies Rohmer, Heidelberglaan (Uithof)

Parkeergarage de Cope
JHK Architecten, Papendorp Leidsche Rijn

Kindercluster Noord
VMX Architects, Leidsche Rijn

Woningbouw Langerak veld 6 en 11
Biq architecten

Faculteit Hogeschool Utrecht (renovatie en uitbreiding)
Inbo, Oudenoord 700

**Opzet en organisatie Leidsche Rijn met deelgebieden onder
supervisie (Masterplan)** BVR adviseurs ruimtelijke ontwikkeling

• WINNAAR

Stedenbouwkundig plan Vleuterweide
Krier & Kohl Architekten

Westraven Rijkswaterstaat
Cepezed, Transferium Westraven

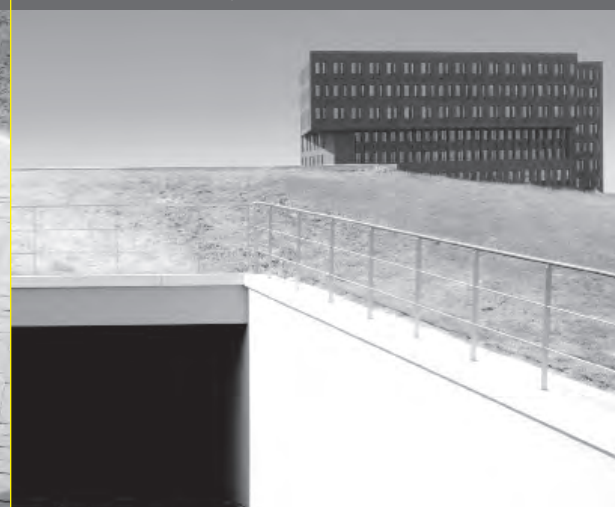
Woningbouw Onder professoren
Jan Bakers architecten, Prof. M. Treublaan

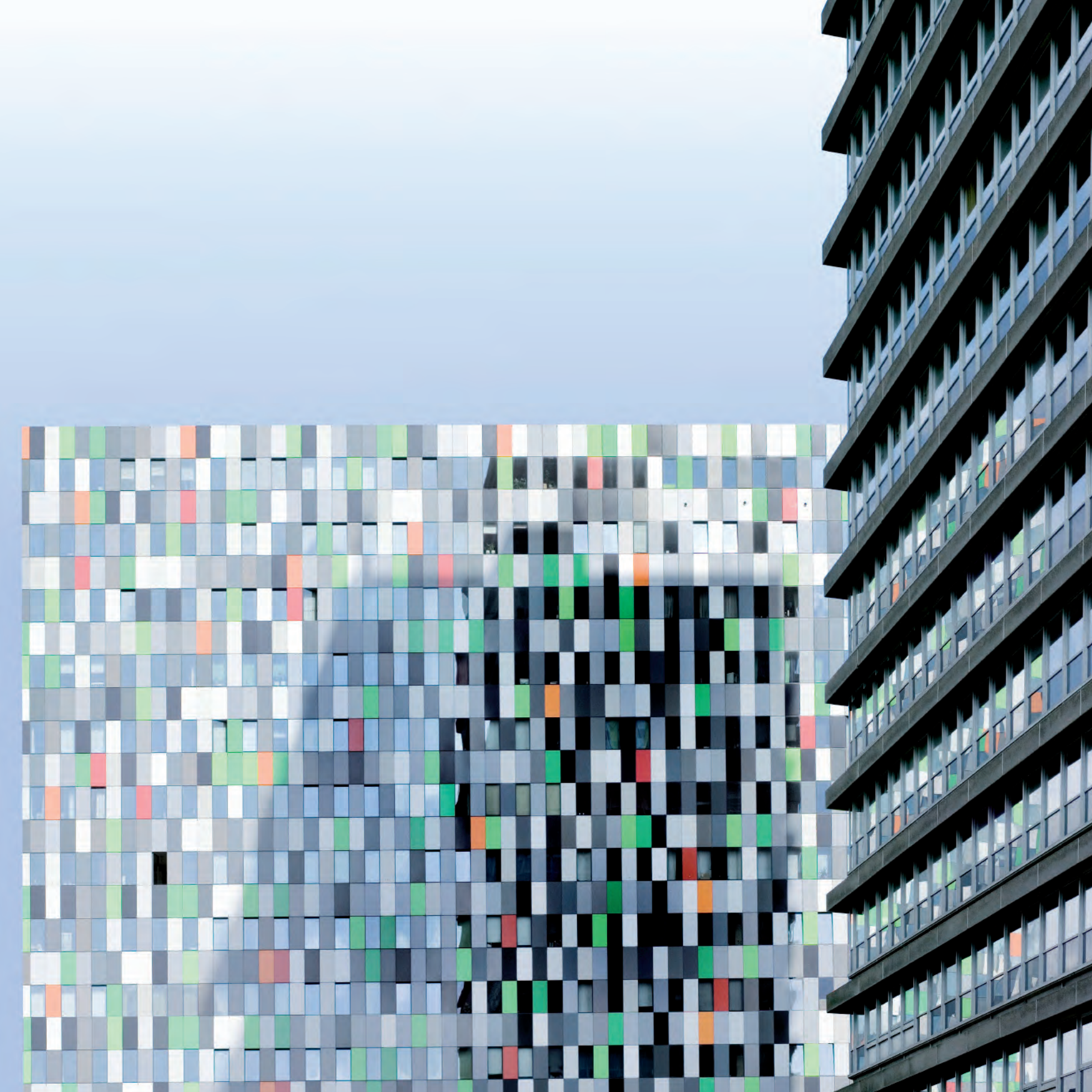
Bedrijfsgebouw Simed Health Care Group
DHV architects, Leidsche Rijn

Pedagogenbuurt (stedenbouw, architectuur en omgevingsplan)
Duinker & Van der Torre, Palmboom van der Bout, West 8, Zuilen

• **Stedenbouwkundig & omgevingsplan Papendorp**
Wissing stedenbouw en ruimtelijke vormgeving bv en West 8

PAPENDORP: ILLUSTRATIE VAN EEN TENDENS

De jury ziet in de nominaties voor de Rietveldprijs een relatie tussen het 'samenspel van landschap, stedenbouw en architectuur' in Leidsche Rijn en de mate waarin dat samenspel 'mede is vormgegeven door supervisoren'. Opvallend is inderdaad dat bijna alle genomineerde projecten onderdeel uitmaken van een groter geheel. Dat zegt in de eerste plaats iets over de prioriteiten en aandachtsgebieden van de jury, maar het is zeker waar dat nu – na jaren van zoeken, proberen en domweg beginnen en volhouden – een aantal plannen zijn voltooiing nadert dat onder supervisie tot stand is gekomen. Ook in Utrecht. Dat is een goede aanleiding om de fenomenen 'supervisie' en 'kantoorlocaties' nader onder de loep te nemen. De genomineerde projecten en gebieden elders in het land lijken te bewijzen dat gebiedsgerichte supervisie de ruimtelijke kwaliteit van een stedenbouwkundig ensemble ten goede komt. Waar ligt dat aan? Wat zijn de succesfactoren?

Het zou fijn zijn om te beginnen met een contro-versiële uitspraak van de allereerste supervisor in, laten we zeggen, Nederland. Dat is om meerdere redenen onmogelijk. En dat is op zichzelf veelzeg-gend. Ten eerste is het fenomeen supervisie ouder dan de betekenis die vandaag de dag aan het begrip wordt toegekend. Berlage zou als supervi-sor van zijn Plan-Zuid kunnen worden aangemerkt. In de naoorlogse wijken hebben vele steden-bouwkundigen een soortgelijke rol gespeeld. Je zou kunnen zeggen dat supervisie lange tijd normaal is geweest, een niet meer dan logische betrokkenheid van een ontwerper bij zijn plan. Pas op het moment dat die natuurlijke verbinding was verbroken, was het nodig om een begrip en een taakomschrijving te formuleren. Dat was in Neder-land aan de orde in het begin van de jaren negen-tig. In die periode viel officieel landelijk architec-tuurbeleid (sinds 1991) ongeveer samen met een grote bouwopgave: de Vinex-wijken en het beleid om werklocaties te scheiden van woongebieden (1990, Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra). Het sleutelwoord in de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra is kwaliteit.¹ De toene-

Kantorenpark Papendorp met de brug van UN Studio en sportvelden op de voorgrond.

mende behoefte aan een supervisor ging hand in hand met de toenemende behoefte aan kwaliteit. Gaandeweg de enorme woningbouwproductie bleek het lastig om continuïteit in een architectonische of stedenbouwkundige visie te waarborgen, of samenhang tussen de verschillende deelgebieden. Dat werd de taak van de supervisor. Ten tweede gaat de taak van een supervisor (al dan niet *avant la lettre*) gepaard met een rol die zich grotendeels achter de schermen afspeelt. Een goede supervisor is een bruggenbouwer die coalities smeedt, draagvlak zoekt en compromissen sluit. Boude beweringen tijdens het proces schaden zijn positie en daarmee het hele project.

De supervisor blijft dus uit de aard van zijn taak enigszins op de achtergrond. Dat maakt het lastig om zijn rol in het proces goed in kaart te brengen. Sabine Lebesque deed in 2002 onderzoek naar het fenomeen supervisor en concludeerde al snel dat 'de titel van supervisor zo veel en zo weinig inhoudt dat het moeilijk is een definitie te geven van deze functie'. Tussen 1990 en 2002 zijn in Amsterdam, constateert ze, vier soorten supervisors actief. De ontwerpende supervisor, de stadslandschappelijke supervisor, de welstandssupervisor en de integrale supervisor (de stadsarchitect).² Deze gedetailleerde onderverdeling doet zeven jaar later alweer gedateerd aan. Feitelijk zijn er twee soorten supervisors over: de stadsarchitect die over de hele stad waakt en de gebiedssupervisor die tot taak heeft de interne samenhang van een gebied, meestal naar eigen stedenbouwkundig ontwerp, te bewaken en te versterken.

Supervisors zijn meestal werkzaam in woningbouwprojecten of gebieden met gemengde functies. In toenemende mate worden ze ingezet om de kwaliteit van kantoorlocaties en bedrijventerreinen te bewaken. Ook dat heeft veel

te maken met de geschiedenis van de ruimtelijke ordening. Met de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening werd een verband gelegd tussen locatie en bereikbaarheid van werkgebieden. Bovendien kregen gemeenten in die periode meer speelruimte en de mogelijkheid om geld te verdienen met de uitgifte van grond. 'Zij kregen een zakelijk belang bij de vestiging van bedrijven op nieuwe terreinen aan de rand van de stad en werden een belangrijke speler bij de ontwikkeling van deze locaties. Dat zijn zij nog steeds, al zijn er gemeenteverstijgende invloeden vanuit de hogere overheden, regionale verbanden en marktpartijen.'³ In Nederland is de gemeente meestal de partij die een masterplan maakt of laat maken. Vervolgens ligt de bouw van grote bedrijfspanden en -complexen in handen van projectontwikkelaars die in directe opdracht van een onderneming werken.

Ook voor Papendorp was dit het geval. Door een voorverhuureis te stellen van 75% werd het risico van leegstand voor de gemeente aanzienlijk verkleind. Zo hebben de ontwikkelaars en de bedrijven zelf (de eindgebruikers) grote invloed op de ruimtelijke kwaliteit van bedrijventerreinen. Essentieel voor het resultaat is de bereidheid van private partijen om te investeren in kwaliteit. Een dergelijke aanpak past bij het kabinetsbeleid om de markt een grotere rol te geven bij nieuwbouw en herontwikkeling.⁴ Dit beleid sluit weer naadloos aan op een brede beweging om de negatieve ontwikkeling rond bedrijventerreinen aan de orde te stellen. Het onderzoek van Welstandszorg Noord-Holland, getiteld *Logica van de lelijkheid*, is daar een goed voorbeeld van.⁵ Maar ook de aandacht voor de herbestemming van bestaande bedrijventerreinen, onder andere door Atelier Rijksbouw-

Verkavelingsplan
Papendorp.

meester⁶, het Ministerie van Economische Zaken⁷ en de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur⁸. Zo groeide bij gemeenten, andere opdrachtgevers en ontwerpers het besef dat meer kwaliteitsbeleid nodig was.

ROL VAN DE SUPERVISOR

In Papendorp was de gemeente deze discussies ruimschoots voor. Hier gaf de gemeente Utrecht al in 1996 opdracht tot het maken van een masterplan voor een bedrijventerrein bij Leidsche Rijn aan architectenbureau OMA en landschapsontwerper Adriaan Geuze van West 8. West 8 bleef betrokken bij de verdere uitwerking van het plan, maar voor het stedenbouwkundig plan werd uit drie kandidaten Peter Verschuren (bureau Wising) geselecteerd. Hij werd geconfronteerd met een globaal plan, dat hij verder uitwerkte. 'Ik heb het plan van OMA in de basis aanvaard, het leek me onzinnig om de procedures te vertragen,' zegt Peter Verschuren. 'Sommige dingen zou ik zelf misschien anders hebben gedaan, maar het uitgangspunt was prima. Ik heb me geconcentreerd op twee aspecten: het contrast opvoeren tussen de hoge stedelijke dichtheid rond De Taats [de centrale as van de kantoorlocatie, red.] en de meer landschappelijke bebouwing aan de randen van het plan. En ten tweede op het realiseren van parkeren uit het zicht. Door in het stedenbouwkundig plan hellingen in het landschap toe te staan konden auto's daadwerkelijk onder het landschap geparkeerd worden.'

Eén van de belangrijkste vervolgstappen in het proces is het kiezen van de architecten. Daarin heeft, behalve de opdrachtgever, de supervisor een belangrijke stem. Verschuren: 'Bij de architectenkeuze wilde ik een paar toppers die de kwaliteit van het terrein konden waarborgen en wiens gebouwen als referentie konden dienen voor klei-

ne, jongere en onbekendere bureaus. Daarbij heb ik vooral geselecteerd op basis van eerder gerealiseerd werk. Door te kijken of een bureau in staat is een gebouw neer te zetten dat als driedimensionaal volume werkt, met een rustig grafisch karakter, zonder toeters en bellen. Dat leek me voor deze locatie belangrijk. Een bureau als Soeters Van Eldonk, dat ik overigens zeer waardeer en waarmee ik elders graag werk, zou ik voor dit terrein niet snel selecteren. Ik wilde grafische gevels, mooie abstracte doosjes, simpel, rustig, maar wel steeds verschillend.' Tot de uitverkoren bureaus behoorden onder anderen De Architecten Cie. en Meyer en Van Schooten. Behalve de hierboven geformuleerde opvatting over architectuur werd ook volledige onderschrijving gevraagd van het stedenbouwkundig plan. 'Ik heb geleerd dat als de architect dat niet wil, dat het dan compromissenwerk wordt. Bij de architectenselectie vraag ik de ontwerpers altijd zich te committeren aan het stedenbouwkundig plan, dat moeten ze echt 100% steunen,' zegt Verschuren.

Een supervisor moet desondanks op zijn strepen kunnen staan, al is er een preciaire scheidslijn die hij kan bewandelen in het bewaken van het stedenbouwkundig plan. Verschuren: 'Het ontwerp voor Cap Gemini was meteen mijn meesterproef als supervisor. Daarvoor was aanvankelijk een groot kubusvormig gebouw bedacht. Toen heb ik direct gezegd: nee, niet zo.' Een andere architect, in de persoon van Frits van Dongen, leverde wel het gewenste ontwerp. Van Dongen: 'In de bewaking van de stedenbouwkundige kwaliteit heeft Verschuren veel nadruk gelegd op de zichtlijnen, dat is in wezen een toevoeging aan het stedenbouwkundig ontwerp, en dat is heel erg goed. We hebben veel gesproken over de manier waarop je Utrecht tussen de gebouwen door moet kunnen zien liggen.'

SUCCEFACTOREN

Waar moet een goede supervisor eigenlijk aan voldoen? Frits van Dongen, zelf supervisor over verschillende grote stedenbouwkundige plannen, is daarover duidelijk: 'Een supervisor moet een generalist zijn. Hij moet zich flexibel kunnen opstellen en heel duidelijk weten welk resultaat hij wil behalen. Peter Verschuren is een stedenbouwkundige met een hang naar klassieke architectuur, en dat zit ook in zijn stedenbouwkundige ontwerpen. Persoonlijk vind ik dat een stedenbouwkundig plan de essentie van een stedenbouwkundige ordening moet weergeven, het is geen beeldkwaliteitplan. Een stedenbouwkundig plan moet onafhankelijk van de architectonische invulling functioneren. Op dat denkbeeld heb ik Peter Verschuren nooit kunnen betrappen. Peter Verschuren maakte eigenlijk meer een verkavelingsplan, dat een ruggengraat krijgt door De Taats. Een dergelijk plan realiseren, is een manipulatief spel van geld, macht en andere belangen. Dat het plan overeind is gebleven, betekent dat Verschuren het goed heeft gedaan.' Nick Birchall, van Swanke Hayden Connell Architects in Londen en architect van Prismant, zoekt net als Van Dongen naar een formulering die de scheidslijn tussen zijn eigen ontwerpopvattingen en stedenbouwkundige richtlijnen weergeeft: 'Het ontwerp voor Prismant werd erg beperkt door de afmetingen van de kavel. Het viel niet mee om hier een efficiënt gebouw op te ontwerpen. Verschuren heeft ons wel gesteund in het ontwerpen van een opmerkelijke gevel, waarmee we de bestaande richtlijnen hebben gebruikt om tot een heel abstracte en unieke gevel te komen.'

Roberto Meyer van Meyer en Van Schooten beschrijft het ontwerpproces meer als een samenwerkingsverband, een gesprek tussen collega's: 'Een supervisor moet de primaire uitgangspunten

van het stedenbouwkundig plan bewaken, maar tegelijkertijd flexibel kunnen zijn. Supervisie vind ik met name belangrijk met betrekking tot de openbare ruimte. Niet zozeer de gebouwen zelf, als wel de samenhang daartussen. Voor het Daimler Chrysler gebouw, waarin nu Synchron gevestigd is, hebben we vier à vijf keer gesproken over het ontwerp. Ik heb de aanwezigheid van Peter Verschuren zeker als positief ervaren. Ik erger me enorm aan bedrijventerreinen in Nederland. Er is geen samenhang. Verschuren heeft een duidelijk stedenbouwkundig plan gemaakt, waarin zichtlijnen en de relatie van de gebouwen met de omgeving centraal staan. Het maaiveld is opgetild, auto's moeten buiten het zicht worden geplaatst, hoogtes en richting van de gebouwen zijn gedefinieerd. De glooiing van het terrein ligt in het stedenbouwkundig plan besloten. Daarvan is handig gebruik gemaakt bij de parkeeroplossingen. Van belang vond ik ook de dialoog, het collegiale gesprek met Verschuren, met name over hoe je programmatisch goede oplossingen maakt, hoe de architectuur in het geheel past.' Ook Chris de Jonge (JHK) is enthousiast over de rol van Verschuren.

'De ontwerper blijft natuurlijk belangrijk, maar de supervisor is een stuwende en sturende rol inzake kwaliteit. Daar hebben we dankbaar gebruik van gemaakt. De supervisor kan een steuntje in de rug zijn om kwaliteit te verdedigen richting de opdrachtgever, de welstandscommissie of de aannemer.'

Parkeergarage de Cope van JHK Architecten is dan ook een bijzonder geval. Vanwege een chronisch gebrek aan parkeerplaatsen dat zich al snel als probleem aandienende, is besloten om een kavel die eigenlijk bedoeld was voor een kantoorgebouw te gebruiken voor een parkeergarage. De vraag is dan eigenlijk een parkeergarage die de beeldkwaliteit heeft van een kantoorgebouw. De Jonge: 'De invulling van de verschillende gebouwen is belangrijk. Dat begrijpt Verschuren ook. Hij bemoeide zich niet met details en materialen, maar was wel sturend in de ruimte om de gebouwen heen.' Verschuren: 'Nou, ik heb bij de parkeergarage wel zwaar gestuurd op die gouden kleur, op mooi wit beton. Hoe de perforaties in het staal werden uitgevoerd.' De Jonge: 'Het klopt wel dat zonder supervisor de detaillering in de

gevel niet zover zou zijn doorgevoerd. Zijn controlerende druk geeft meer macht.' Zou de parkeergarage zijn genomineerd zonder de supervisor? De Jonge: 'Eerlijk gezegd heb ik geen idee. De parkeergarage zou zeker anders zijn geworden. Maar de omstandigheden zijn erg veranderd. Inmiddels is er kantoorruimte bovenop de parkeergarage gekomen. Dat hebben we er zelf weer bij bedacht. Verschuren en het projectbureau vonden dat een goed idee, en ook de ontwikkelaar was er blij mee. Nu zijn er 470 parkeerplaatsen in plaats van 500 en 3000 m² kantoorruimte.'

De projecten die tot op heden aan de orde kwamen zijn gebouwen met goede architecten, overwegend welwillende opdrachtgevers en een soepel proces. Dat gaat niet altijd zo. Als we Verschuren en bovengeciteerde architecten mogen geloven, zou je aan de gebouwen zelf moeten kunnen aflezen waar de dingen niet altijd mee-zaten. Wie Papendorp binnenrijdt (het is vooral met de auto bereikbaar), ziet aan zijn rechterhand het imposante Cap Gemini. Vijf trotse torens in stevige baksteen die oprijzen uit het glooiende landschap waaronder auto's kunnen parkeren.

Parkeergarage de Cope met kantoren erboven van JHK.

Schaal, maat, eenheid en aanwezigheid in het geheel zijn overtuigend en de architectuur is van hoge kwaliteit. Datzelfde kan gezegd worden van de parkeergarage van JHK Architecten en van de twee torens van Meyer en Van Schooten, waarin nu projectontwikkelaar Synchroon is gevestigd. De manier waarop ze in het landschap staan, de *landmark*functie en de grafische behandeling van de gevel doen vermoeden dat supervisor en architect elkaar goed begrepen hebben.

Een heel andere ervaring biedt het Atos Origin gebouw van de Noorse architect Niels Thorp. Dit gebouw, dat met Cap Gemini de toegang vormt tot Papendorp, stelt teleur. Niet alleen in schaal en maat, maar ook in materiaal en detaillering blijft het gebouw opvallend achter bij het tegenovergelegen Cap Gemini. Verschuren: 'Met Atos Origin liep het van meet af aan minder soepel. Het parkeren is niet goed opgelost. Het staat er niet lekker en de auto's worden nu pas een beetje door begroeiing aan het zicht onttrokken. De beloofde natuursteen is baksteen geworden. Eigenlijk is het hele complex me een doorn in het oog.' Wat bepaalt dan dat hij er geen grip op heeft kunnen krijgen? Verschuren denkt na: 'Het kwam, denk ik, vooral doordat ik de architect niet onder controle heb gekregen. Hij was te ver weg voor goed overleg en ook de ontwikkelaar was voortdurend aan het bekknibbelen. En zijn ontwerp was minder makkelijk te attaqueren dan bijvoorbeeld het eerste ontwerp voor Cap Gemini. Thorp hield zich wel aan de uitgangspunten, maar de torens waren te lomp, de plaatsing was verkeerd... En dan gaat het gesprek vervolgens meer

Kantoortorens ontworpen voor Daimler Chrysler door Meyer en Van Schooten.

over bijsnijden van zaken, die deels ook te maken hebben met persoonlijke esthetische voorkeuren. Dan wordt het lastig. Maar het was ook een moeilijker terrein, en de beperkingen van het Rijksparkerbeleid hebben ook in negatieve zin een stempel gedrukt.'

Wat kun je eigenlijk doen als de stem als supervisor niet voldoende macht heeft om iets af te dwingen? Verschuren: 'Laat ik zeggen dat dit op Papendorp juist helemaal geen probleem is. Wanneer ik kritiek had op een plan en via architect en ontwikkelaar niet verder kwam, overlegde ik met het projectbureau. Zij meldden vervolgens aan de opdrachtgever van het gebouw dat het plan niet verder kon zonder akkoord van de supervisor. Dat gaf mij enorm veel invloed, invloed vanuit het vertrouwen van de opdrachtgever. Ik ben met grote continuïteit enorm gesteund door de projectleiding en de gemeentepolitiek en dat is de basisvoorwaarde om als supervisor je werk te kunnen doen.'

SUPERVISOR OF WELSTAND?

Als een supervisor op die manier controle over het totale gebied kan uitoefenen, is welstandstoezicht dan nog wel nodig? Jos van Eldonk, niet betrokken bij Papendorp, maar wel als supervisor werkzaam in diverse gemeenten, is daar heel duidelijk over: 'In het algemeen geloof ik erg in supervisieachtige ontwikkelingen. Er is een hoofdidee met draagvlak bij de architecten, de geest van het plan kan bewaakt worden door de bedenker ervan. Dat leidt tot een samenhangend en consistent plan. Daar hoeft welstand zich dan heus niet nog eens over te buigen. Supervisie in plaats van welstand lijkt mij een uitstekend idee.' Verschuren ziet in Utrecht wel een belang van welstand. 'Op Papendorp is het zo geregeld: een plan kan naar de welstand als ik het er op hoofdlijnen mee eens ben. Ter vergadering licht de architect het plan toe, vervolgens zeg ik wat ik ervan vind. Dat is bijvoorbeeld het moment om zaken aan te scherpen waar de opdrachtgever alleen toe te bewegen is

Supervisie Een supervisor is vaak een radar in een breder vangnet van kwaliteitsbewaking. In het meest genuanceerde geval gaat het als volgt: er is een masterplan of stedenbouwkundig ontwerp, waarvan de kwaliteit wordt bewaakt door een (deelplan)supervisor. Wanneer er een stadsarchitect is bewaakt hij de samenhang tussen

het masterplan en de stad als geheel. Het kan zijn dat er een kwaliteitsteam is dat de kwaliteit van meerdere facetten in de gaten houdt (landschap, milieu, beheer, sociale factoren, etc.). Tijdens de realisatie werkt de supervisor nauw samen met een projectteam of een projectbureau dat opereert in opdracht van de (gemeen-

telijke) opdrachtgever of de ontwikkelaar. Na akkoord van de supervisor gaat een plan naar de welstandscommissie. In dat geval heeft de supervisor dus te maken met een supersupervisor, in de vorm van een stadsarchitect, een projectteam als opdrachtgever, en een welstandscommissie als controlemechanisme achteraf.

De door de Architecten Cie. ontworpen kantoortorens van Cap Gemini.

met een welstandsadvies. Daarna geeft de commissie haar oordeel. Ik ervaar het als een uitstekende samenwerking.'

GEVOLGEN VOOR BEHEER

Er is nog een ander voordeel aan heldere richtlijnen en strenge supervisie. Het onderhoud en beheer van het terrein kan zich richten op de bestaande uitgangspunten en daar op inspelen. Onderhoud en beheer zijn cruciale factoren bij het instandhouden van de gekozen kwaliteit van een kantoorlocatie. Iedereen kan nog zo zijn best doen in de beginfase, maar als in de periode daarna alle ambities verwateren, zijn de inspanningen voor niets geweest. Op Papendorp is door de gemeente Utrecht parkmanagement ingevoerd.⁹ René Pfeiffer is parkmanager bij Grontmij Parkmanagement. Merkt hij iets van de aanwezigheid van een supervisor op Papendorp? 'We hebben zelf geen direct contact met de supervisor. Wij komen pas in actie als het terrein gerealiseerd is. Wel merken we dui-

delijk dat er een bepaalde visie is bedacht voor het gebied. Met die stedenbouwkundige en architectonische richtlijnen in de hand controleren we op afwijkingen in parkeeroplossingen, bebording (illegaal bijplaatsen), beplanting (illegaal bijplanten of verwijderen) en dat soort zaken.' Wanneer hij iets dergelijks constateert, meldt hij dat direct aan zijn opdrachtgever, de Vereniging Parkmanagement Papendorp waarin alle belanghebbende partijen zitting hebben. De Vereniging vertegenwoordigt behalve het terrein ook alle private kavels die in erfpacht zijn uitgegeven. Wat volgens Pfeiffer in Utrecht verder een grote rol speelt is dat één aanspreekpunt voor alle relevante partijen gecombineerd is met een integraal beheerpakket voor zowel de openbare ruimte, als de private kavels, de wegbewijzing, het parkeerbeheer, veiligheid etc. Het kwaliteitsbeeld waaraan wordt voldaan is heel nauwkeurig omschreven. Zo mag bijvoorbeeld het gras niet langer dan vijf centimeter hoog zijn en mag er maar een bepaald per-

tage aan zwerfafval en onkruid per vierkante meter zijn. Dat alles is gedocumenteerd en geïllustreerd met foto's in een prestatiecontract. Daarnaast heeft Grontmij Parkmanagement alle goedgekeurde bouw- en terreintekeningen van het gehele terrein inclusief de private kavels. 'Achteraf houden we controle of daar niet van wordt afgeweken. Wie een vlaggenmast extra plaatst krijgt met ons te maken.' Pfeiffer wil de rol van de gemeente nogmaals benadrukken: 'Zij hebben vanaf dag één letterlijk en figuurlijk geïnvesteerd in het parkmanagement en onderscheiden zich daar duidelijk mee.'

HET RESULTAAT

Al deze aspecten tezamen resulteren in een gebied dat als kantoorlocatie een duidelijke identiteit heeft. Hier en daar glipt er wel eens een gebouw tussendoor. De lat kan niet altijd hoog liggen, maar overwegend ontstaat een samenhangend geheel. Roberto Meyer: 'Het eindresultaat is een duidelijk gevolg van de stedenbouwkundige richtlijnen die zijn vastgelegd, maar ook van de architectenkeuze. Het glooiende karakter, de samenhang, het zijn zaken die je zonder supervisie snel verliest. Dat beseffen opdrachtgevers steeds vaker. De nominatie van Papendorp voor de Rietveldprijs is in die zin illustratief voor de tendens, waarin supervisor-schap steeds vaker voorkomt en goede resultaten oplevert.'

Indira van 't Klooster is werkzaam bij Architectuur Lokaal als senior projectmanager en eindredacteur, en publiceert als freelance architectuur-journalist onder meer in *Architectuur NL* en *De Architect*.

Kwaliteitsbewaking Bestuurlijke opdrachtgevers zijn erg tevreden over de verrichtingen van supervisoren. Bij het laatste grote onderzoek onder wethouders Ruimtelijke Ordening in 2006 noemde 31% van de onder-vraagden een kwaliteitsteam of supervisor als waarborg voor kwaliteit.¹⁰ Dit gemiddelde

percentage loopt op naarmate de stad groter wordt. 76% van de steden tussen de 50.000 en 100.000 inwoners maakt gebruik van een kwaliteitsteam of supervisor om de kwaliteit te controleren. Bij gemeenten groter dan 100.000 is dat 100%. De supervisor wordt bovendien steeds vaker ingezet. In 2002 maakte 25% van

de gemeenten gebruik van een supervisor. In 2006 is dat 38%. Ontwikkende partijen zijn overwegend positief over de resultaten die met kwaliteitstoezicht kunnen worden behaald, ook als de achterliggende oorzaken niet direct meetbaar zijn.¹¹

TUSSEN HET GROTE ABSTRACTE EN HET KLEINE ALLEDAGSE

LANDSCHAPSARCHITECTUUR IN DE STAD

Het ontwerp voor kantorenpark Papendorp is geen traditioneel stedenbouwkundig verkavelingsplan. Het plan is gebaseerd op het omliggende landschap en historische patronen, tegengesteld het resultaat van een landschapsarchitectonische benadering. Papendorp staat hierin niet op zichzelf. Steeds vaker zijn het de landschapsarchitecten die stedelijke ontwerp-opgaven van antwoorden voorzien.

De welbespraakte architectuurjournalist Max van Rooy schreef in de vierde editie van het jaarboek *Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland 1999-2001* dat van de vormgevers, architecten, stedenbouwers en wie ook verder verantwoordelijk is voor de ontworpen wereld, de landschapsarchitect het dichtst bij de schepper, het dichtst bij God staat. De landschapsarchitect laat volgens Van Rooy zelfs de werk- en waterbouw-ingenieur achter zich – toch niet onbelangrijk geweest in onze vaderlandse geschiedenis – omdat de ingenieur werkt met door de mens vervaardigde materialen en zich baseert op constructies die zijn berekend met behulp van de exacte wetenschappen.

Het is dan al 2002, maar Max van Rooy verwondert zich als lid van de selectiecommissie die het jaarboek samenstelde over de doortastende wijze waarop landschapsarchitecten ontwerp-opgaven benaderen en ruimtelijke en stedenbouwkundige ontwikkelingen van kritiek voorzien. Als voorbeeld noemt hij de beplanting van de Amsterdamse Wibautstraat. Tientallen jaren braken stedenbouwers, planologen en architecten

Een ontmoeting van stad en land: het silhouet van Den Bosch vanuit het Bossche Broek (omstreeks 1942).

zonder succes het hoofd over welke boomsoort én bij het gewenste straatbeeld past én opgewassen is tegen de stedelijke condities. En toen kwam de landschapsarchitect, noteert Van Rooy. 'De honingboom moet geplant worden, natuurlijk, de honingboom met volle kruin, lichte kleur en witte bloemen in het voorjaar.' Het doet de architectuurjournalist aan het eind van zijn verhaal verzuchten dat architecten en stedenbouwers ten opzichte van landschapsarchitecten eigenlijk stakkers zijn.

LANDSCHAPSARCHITECTUUR LEEFT

De verwondering waarmee Max van Rooy landschapsarchitecten toen een Messiaanse status toedichtte, roept nu, slechts zeven jaar later, een gevoel van herkenning op. Niet dat landschapsarchitecten over goddelijke eigenschappen beschikken, maar de emancipatie van de discipline is evident. De landschapsarchitectuur heeft haar bestaansrecht ruimschoots verworven, het belang voor de ruimtelijke inrichting van Nederland bewezen en haar beoefenaars durven in ruimtelijke, politieke en maatschappelijke controversen scherpzinnige posities in te nemen.

Waar men in 2002 nog opkeek van de toekenning van de Rotterdam Maaskantprijs – volgens velen de gezaghebbendste architectuurprijs van Nederland – aan Dirk Sijmons, voorman van het Utrechtse bureau H+N+S Landschapsarchitecten, kunnen we vandaag de dag niet meer om landschapsarchitecten heen. Ze winnen prijzen, nemen deel aan paneldiscussies, treden op als supervisors, maken regionale visies, tekenen stedenbouwkundige plannen voor uitbreidingswijken, *designen* pleinen en straten, doen ontwerpend onderzoek naar klimaatverandering en duurzaamheid en verkondigen in kranten en op televi-

sie waar het met ons land heen moet – en dat allemaal naast hun 'traditionele' werkzaamheden in tuinen en parken, op landgoederen en buitenplaatsen, tijdens landinrichtingsprocessen en in natuurontwikkelingsoperaties.

Adriaan Geuze is wat dat betreft een pionier geweest. De oprichter van het Rotterdamse bureau West 8 – zelf in 1995 winnaar van de Maaskantprijs voor jonge architecten – is een veelgevraagd spreker vanwege zijn kritische blik op de Nederlandse ruimtelijke ordening en stedenbouw. In een aflevering van het VPRO-programma *Tegenlicht*, waarin het ging over de stad Amsterdam in 2040, wordt niet de architect of stedenbouwkundige om een mening gevraagd, maar zet de aan de Landbouwniversiteit Wageningen opgeleide landschapsarchitect uiteen hoe het met de hoofdstad verder moet. Opeenvolgende jury's van de studentenprijs Archiprix schrijven dat de landschapsarchitectuurinzendingen vrijwel ieder jaar van goede kwaliteit zijn. Sterker nog, bij de laatste twee edities van de Archiprix International vielen Nederlandse landschapsstudenten in de prijzen. En om bij de prijzen te blijven: het Rotterdamse bureau ZUS – opgericht door landschapsontwerpers Kristian Koreman en Elma van Boxel – won in 2007 de Maaskantprijs voor jonge architecten, niet in de laatste plaats vanwege hun innovatieve kijk op het functioneren van stedelijke ruimtes. De jonge landschapsarchitect Ronald Rietveld won in 2008 met een ontwerp voor het duinlandschap van IJmuiden de architectuureditie van de legendarische Prix de Rome, een niet mis te verstane prestatie.

Sinds 2004 wordt de rijksbouwmeester bijgestaan door een rijksadviseur voor het landschap, een functie die eerst werd bekleed door Dirk Sijmons en sinds 2008 door zijn collega Yttje Feddes. Diezelfde Feddes deed op verzoek van

minister Cramer van VROM ontwerpend onderzoek naar het landschaps- en watersysteem van de Randstad. Haar aanbevelingen – waarin ze grofweg stelt dat we met onze toekomstige stedelijke en infrastructurele ontwikkelingen beter in moeten spelen op de topografie van het West-Nederlandse landschap – vormen belangrijke pijlers in de vorig jaar verschenen Structuurvisie Randstad 2040.

Landschapsarchitecten zijn betrokken bij langetermijnvisies voor gebieden als de Bloemendalerpolder en Park Lingezegen tussen Arnhem en Nijmegen. Als supervisors bewaken ze de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit van stedelijke transformaties, zoals in het centrum van Lelystad en langs de Amsterdamse IJ-oeveren. Landschapsarchitecten zitten in kwaliteitsteams van nationale projecten als de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Ruimte voor de rivier. Ze herontwerpen de bestaande stad, zoals de herstructurering van het Waalfront in Nijmegen of de Raambuurt in Deventer. Het is geen verrassing dat het aantal landschapsarchitectenbureaus het aantal stedenbouwkundige bureaus inmiddels overtreft. De voormalige voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten (NVTL) Hanneke Toes kon het dit voorjaar in een interview met het vakblad *Blauwe Kamer* niet beter verwoorden: 'Ja, landschapsarchitectuur leeft.'

We hoeven derhalve niet vreemd op te kijken dat de Rietveldprijs – naar verwachting de gezaghebbendste architectuurprijs van Utrecht – dit jaar naar bedrijvenpark Papendorp gaat. Niet vanwege de architectuur, maar vanwege het ruimtelijk plan. Een ontwerp dat weliswaar is ontstaan uit de samenwerking tussen een stedenbouwkundig- en landschapsarchitectuurbureau, maar waarin de hand van de landschapsarchitect duide-

lijk zichtbaar is. Papendorp is geen alledaags bedrijvenpark geworden in een verloren driehoek tussen de A2 en A12. Het campusachtige terrein vormt een cruciale stapsteen tussen het nieuwe stadsdeel Leidsche Rijn in het westen en de herstructureringswijk Kanaleneiland en de binnenstad in het oosten. Met de regionale blik van West 8 is deze schakelfunctie vertaald in een regionale fietsroute, lange zichtlijnen over het nieuwe landschap en een verbod om het openbaar groen te onderbreken met hekken of andere erfafscheidingen.

VERSCHUIVEND WERKTERREIN

Dat opdrachtgevers – overheden of private partijen als projectontwikkelaars, maatschappelijke organisaties en instituties – bij ruimtelijke vraagstukken steeds vaker een landschapsarchitect inschakelen, heeft te maken met het gegeven dat deze in staat blijkt verbindingen te leggen tussen noodzakelijke veranderingen in stad en land enerzijds en het behoud van vertrouwde en kwetsbare elementen en patronen anderzijds. Eric Luiten, zelfstandig landschapsarchitect en hoogleraar aan de Technische Universiteit Delft, schreef in 1995

in de eerste editie van *Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland* dat de landschapsarchitect zich gedraagt als een waakzame cultuuroptimist, als een intermediair tussen natuur en techniek, tussen het grote abstracte en het kleine alledaagse, tussen oud en nieuw. Zeker in deze tijd, waarin de roep om duurzaamheid harder klinkt, waarin we door de economische crisis gedwongen worden pas op de plaats te maken, waarin cultuurhistorie en regionale identiteit zich hebben ontwikkeld tot vaste onderdelen van de ruimtelijke ordening, zijn de integrale werkwijze en ontwerphouding van de landschapsarchitect wenselijk en op zijn plaats.

Daarbij moet in acht worden genomen dat een verwante discipline als de stedenbouw de afgelopen jaren in een serieuze crisis is geraakt. Niet voor niets is in de laatste architectuurnota de versterking van de stedenbouw door het kabinet aangemerkt als belangrijk speerpunt. In de nota staat letterlijk: 'De positie van de discipline stedenbouw is verslechterd en misschien wel gemarginaliseerd (...) Het kabinet neemt het initiatief om de verzwakte positie van de stedenbouw als integrerende discipline te versterken en een effectieve inzet van het ontwerp op het regionale niveau te verbeteren.' Op verzoek van het Stimuleringsfonds voor Architectuur organiseren zestien lokale architectuurcentra debatten over de stand van de stedenbouwkundige praktijk. De Technische Universiteit Delft – sinds het begin van de vorige eeuw de hoeder van de Nederlandse stedenbouw – is onlangs een zoektocht gestart naar het onderscheidend vermogen van de Delftse ontwerptraditie. De voornaamste reden hiervoor is dat de kwaliteit van onderzoek en afstudeerwerk steeds vaker ondermaats blijkt en nieuwe studenten na een eerste jaar liever voor architectuur of erfgoed kiezen. De kritiek vanuit de

vakwereld ligt er niet om. Voormalig rijksadviseur voor de infrastructuur Jan Brouwer liet in een interview in de publicatie *Ontwerpen aan Randstad 2040* optekenen dat Delftse studenten wel leuk aan de verkaveling en profielen van Vinexwijken tekenen, maar dat de grotere structuren, de regionale schaal, nooit aan de orde komen.

In het gat dat de stedenbouw laat vallen, springen de landschapsarchitecten – en met hen de bouwkundig architecten. Dat begon eind jaren zeventig, toen stedenbouwkundigen de inrichting van de stedelijke openbare ruimte begonnen te verwaarlozen ten gunste van abstracte zoneringsplannen en het bedenken van stedelijke programma's. Landschapsarchitecten als Ank Bleeker, Riek Bakker, Alle Hosper en Michael van Gessel – allen op een zeker moment werkzaam bij het eerste echte landschapsarchitectenbureau Bakker en Bleeker, later B+B – trokken het ontwerp van straten, pleinen, stegen, lanen, hoven en erven naar zich toe. Het ging hen allang niet meer om het 'stoffer' van de buitenruimte. De armzalige toestand van de stadse ruimtes werd als ontwerp-opgave opgepakt. Bekende voorbeelden zijn het plan De Kern Gezond – een visie op de Haagse openbare ruimte, gebaseerd op het functioneren van de hofstad – en de alom gelauwerde herinrichting van de binnenstad van Breda. In het kielzog hiervan werden in de jaren negentig tal van landschapsarchitectuurbureaus opgericht die zich specialiseerden in het ontwerp van de stedelijke openbare ruimte. Bureaus als OKRA, MTD, Sant en Co, Karres en Brands en Buro Lubbers creëren sinds die tijd aangename verblijfsruimtes, in binnen- en buitenland.

De stap naar stedenbouwkundig plannen is daarna snel gemaakt, temeer omdat halverwege de jaren negentig de roep om stadsuitbreidingen niet langer op opgespoten zandvlaktes te laten

plaatsvinden luider werd. Lokale bestuurders raakten besmet met een milieu- en duurzaamheidsvirus en namen voor hun uitbreidingswijk steeds vaker een landschapsarchitect in de arm. Zij vertaalden het verlangen naar duurzaamheid in stadsontwerpen waarin voortgeborduurd werd op het aanwezige landschap en het onderliggende natuurlijke systeem. Daarnaast namen wethouders – en later ook projectontwikkelaars – gade weg geen genoegen meer met het eerste de beste wijkontwerp. In hun soms vergaande aandrang tot het hebben van een uniek stedelijk imago, maanden zij planologen en ontwerpers tot de creatie van een different stadsdeel, buitengewoon in zijn soort. De landschapsarchitect wist toen al dat het zoeken naar een eigen imago niet zozeer gevonden moet worden in de nieuwe stedelijke structuur zelf, maar in het bestaande landschap en de geschiedenis van de omgeving.

Verstedelijking was daarmee een landschapsarchitectonische opgave geworden. De almachtigheid van de landschapsarchitect, waar Max van Rooy zo mooi over schreef, was compleet.

ONTMOETING VAN LANDSCHAP EN BEBOUWING

Hetgeen de werkwijze van landschapsarchitecten typeert, begint voor steeds meer lieden die zich bezighouden met stedelijke ontwikkelingen gemeengoed te worden. Het bestuderen van het landschap, het voortbouwen op structuren, het vaststellen van de draagkracht van een gebied, het meenemen van de (regionale) context, het creëren van identiteit, het nadenken over de betekenis voor de totale stad: het is een ontwerphouding die een einde moet maken aan het nog steeds klakkeloos uitrollen van woonwijken, bedrijventerreinen, kantoorparken en recreatieterreinen.

Waarmee niet gezegd is dat deze houding

geheel nieuw is en voorbehouden aan de landschapsarchitect. Toen de Canadese hoogleraar Charles Waldheim deze attitude enkele jaren geleden vervatte in zijn theorie *Landscape Urbanism* – landschapsarchitectonische uitgangspunten voor de in het slop geraakte stedenbouw – kreeg hij weinig respons van zijn collega's op het Europese continent. Tijdens een in 2007 door Wageningen Universiteit georganiseerd symposium over *Landscape Urbanism* hielden Nederlandse vakgenoten *keynote speaker* Waldheim voor dat zijn theorie hier sinds decennia in praktijk wordt gebracht. 'We zijn een *urbanized* land, al jaren. Dat zit zo in ons systeem dat we stad en land altijd integraal benaderen,' bracht stedenbouwkundige Frits Palmboom in. 'Waarom weer een nieuw begrip invoeren? Waarom het oude ontwerpvocabulaire vervangen?,' vroeg landschapsarchitect Paul van Beek zich af. Het ontwerpen aan steden waarbij het landschap als uitgangspunt wordt genomen bestaat in Europa, en zeker in Nederland, dus al langer. Voor de eerste representant van deze manier van werken gaan we terug naar de eerste helft van de vorige eeuw. We gaan terug naar het werk van Pieter Verhagen, nota bene een stedenbouwkundige.

Het was in die eerste jaren van de twintigste eeuw dat de stedenbouw zich ontplooid tot een compositiegericht vakgebied. De Woningwet van 1901 had tot gevolg dat de vormgeving van stadsuitbreidingen het domein werd van de stedenbouwers, die zich tot dan toe voornamelijk bezighielden met het waarborgen van de hygiëne in de vele armetierige arbeiderswijken. Pieter Verhagen, die in 1905 afstudeerde als bouwkundig ingenieur, kan gezien worden als een van de eerste stedenbouwkundig ontwerpers die de ontmoeting van landschap en bebouwing als leidend thema nam in zijn ontwerpbenadering.

Uitbreidingsplan van stedenbouwkundige Pieter Verhagen voor het zuidelijk deel van Den Bosch, waarin het Bossche Broek onbebouwd is gelaten.

plan was geen blauwdruk, maar een strategisch voorstel voor het behoud van de landschappelijke kwaliteit.

De werkwijze van Verhagen is actueler dan ooit. Zijn tactiek om via een stedenbouwkundig plan uitspraken te doen over de toekomst van de onbebouwde omgeving is in de hedendaagse discussie over ruimtelijke ordening verfrissend en noodzakelijk. De vervagende grenzen tussen bebouwd en onbebouwd roepen immers hevige emoties op. Pieter Verhagen wees ons honderd jaar geleden al op de bijzondere kwaliteit van het Nederlandse landschap: de strakke en soms dramatische grens tussen de oprijzende stad en het omliggende vlakke land – een overgang die hij in Den Bosch zo prachtig heeft weten te behouden. In dit licht was de poging vele jaren later van minister Jan Pronk om met rode contouren het beeld van water- en poldersteden in het platte land veilig te stellen, zo gek nog niet.

In een tijd dat tuin- en landschapsarchitecten zich amper met de stad bemoeiden – Leonard Springer ontwierp weleens een villawijk, vader en zoon Zocher maakten met architect W.N. Rose zeventig jaar eerder het befaamde Rotterdamse singelplan – tekende Verhagen voor steden in heel Nederland uitbreidingsplannen. Beroemd werd zijn ontwerp voor de zuidelijke uitbreiding van Den Bosch uit 1947. Daarin wordt het Bossche Broek onbebouwd gelaten, waardoor het beroemde silhouet van stadswal en Sint Jan bewaard is gebleven. Dit principe herhaalde hij bij vestingsteden als Gorinchem, Woerden en Schoonhoven.

In zijn plannen nam Verhagen het karakter van de plek als maat. In de Groninger Veenkoloniën legde hij de nadruk op de variatie van bebouwde en onbebouwde velden langs de vele rechte vaarten. In Benthuisen stemde hij zijn ontwerp af op het weidse uitzicht over de droogmakerij en in het Algemeen Uitbreidingsplan voor Arnhem accentueerde hij de extreme hoogteverschillen van de zuidelijke Veluwezoom. Zijn voor die tijd ongewone regionale zienswijze komt naar voren in het streekplan dat Verhagen in 1934 met zijn compagnon M.J. Granpré Molière maakte voor de

Utrechtse Heuvelrug. In plaats van elk landgoed en elke gemeente afzonderlijk te bekijken, maakten zij een regionaal plan waarin de Heuvelrug verdeeld werd in drie soorten natuurgebieden, zodat het natuurgebruik beter aansloot op de verschillende behoeften van de stedeling. Het

HARMONIEUS MODEL

Van het oeuvre en de zienswijze van Pieter Verhagen bleef na de Tweede Wereldoorlog weinig over, niet in de laatste plaats doordat het bombardement op Rotterdam het archief van het bureau Granpré Molierè, Verhagen en Kok verwoestte.

De wederopbouwperiode vroeg om een productiegerichte stedenbouw. De woningnood was hoog, dus de bouw van complete stadsdelen ten koste van het Hollandse boerenland was meer dan gerechtvaardigd. Waardevolle landschapselementen, structuren in de verkaveling, geschiedenis van de plek: de modernistische stedenbouwers uit die tijd hadden wel wat anders aan hun hoofd. Slechts voor de aankleding van de publieke ruimten werden landschapsarchitecten ingevlogen. Uitzonderingen waren tuin- en landschapsontworpers als Bram Galjaard – verantwoordelijk voor de groenstructuur van de Utrechtse wijk Hoograven – Pieter Buys en Mien Ruys. Zij kregen het voor elkaar in planprocessen vroegtijdig aan tafel te zitten en op structuurniveau mee te denken over de stedenbouwkundige opzet van menig nieuwbouwwijk.

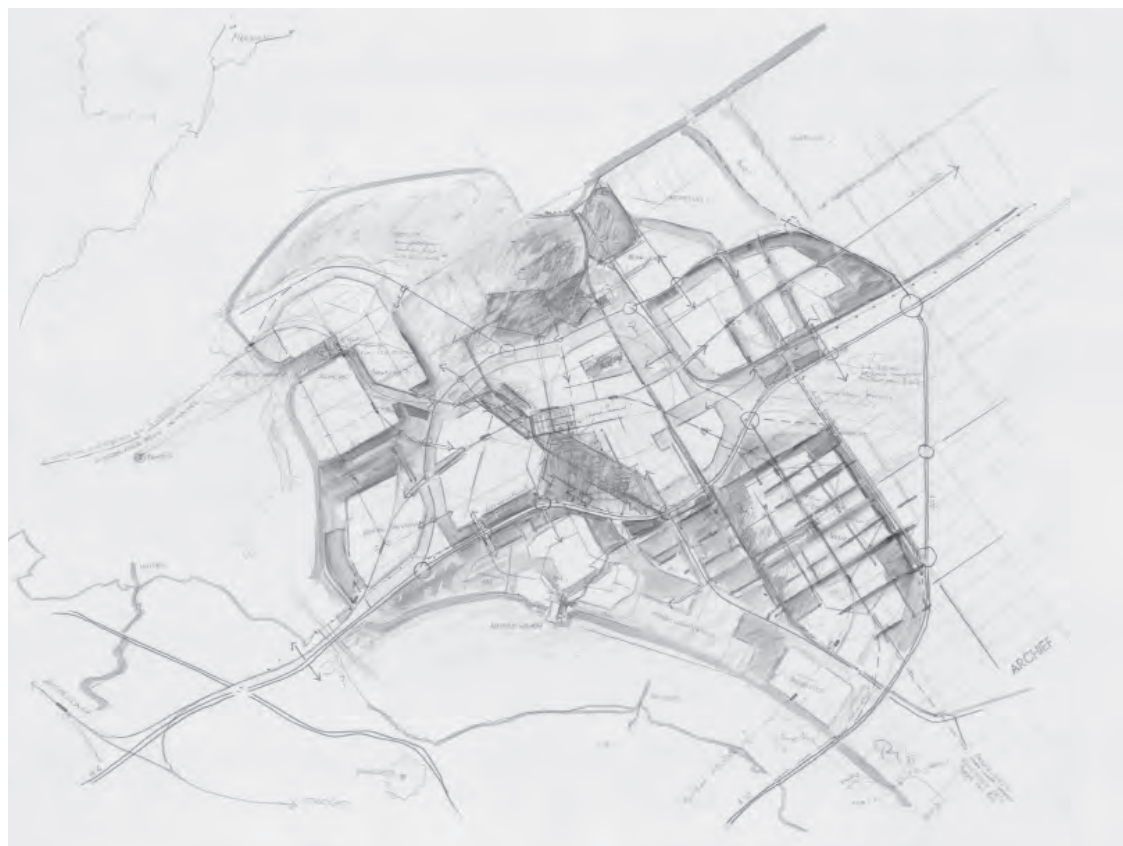
Deels kwam het uit die kringen dat in de jaren zestig de tabula rasa-aanpak – men neemt een wit vel en ontwerpt de nieuwe stad – werd bekritiseerd. Een belangrijk moment hierin was het ontwerp van de nieuwe stad Almere. In het zelfgemaakte landschap van de Flevopolder lag de keuze voor een contextloze en sectorale ontwerp-methode op de loer. Toch verschilde de planvorming voor Almere – dat 125.000 tot 250.000 mensen moest gaan herbergen – nogal van de heersende planningspraktijk.

Ten eerste bestond het team dat de nieuwe stad moest bedenken – Projektbureau Almere genaamd – uit meerdere disciplines. Sociologen,

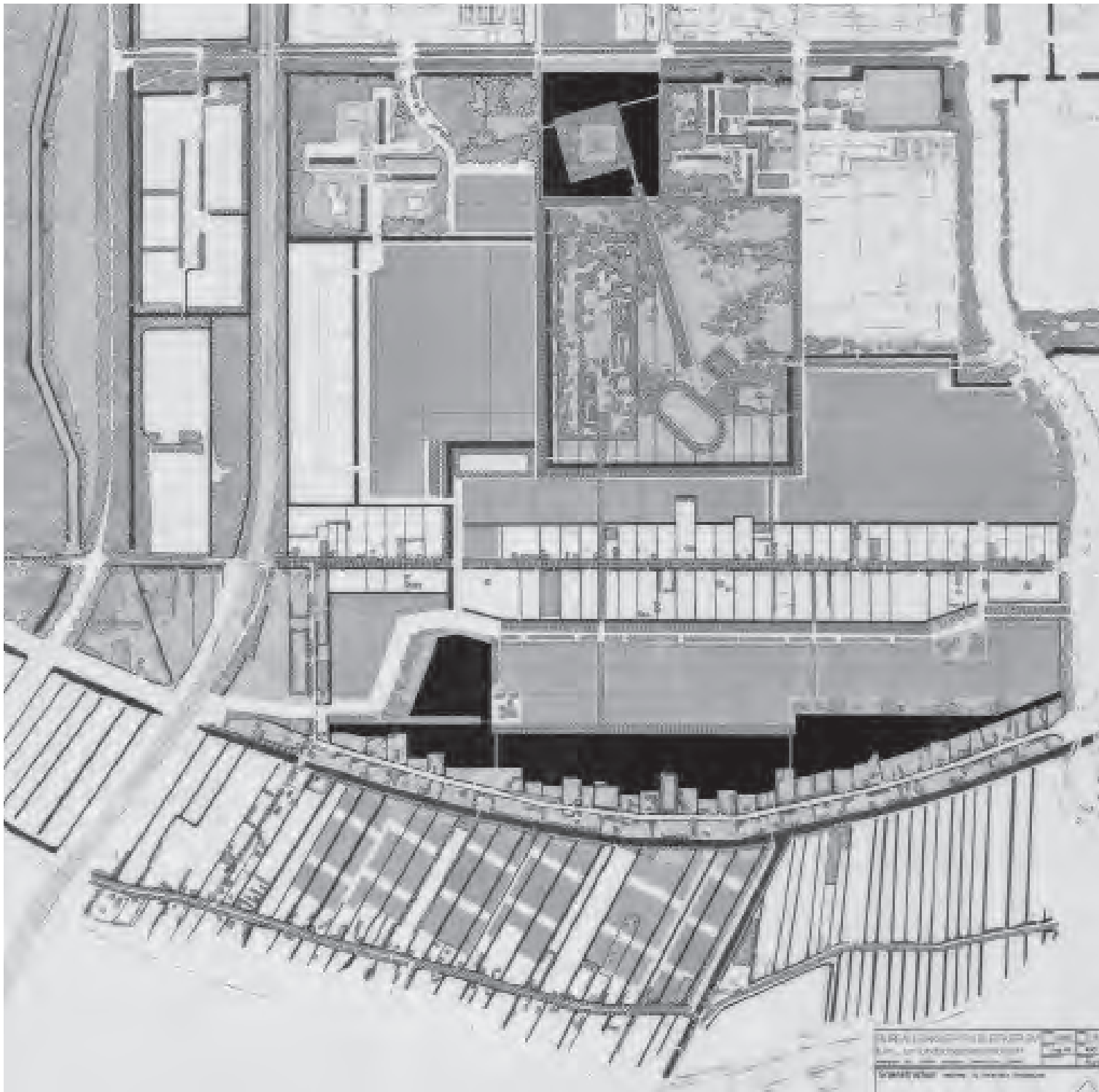
economen, verkeerskundigen, stedenbouwkundigen, architecten, landschapsarchitecten en planologen werkten ruim tien jaar intensief samen. Ten tweede is vanaf de start in 1972 gesteld dat het doel niet een mooi eindplaatje met buurtjes, centra en straten moest zijn, maar dat de wording van Almere een jarenlang proces is waarin helemaal niets zeker is. Deze opvatting leidde tot de opdeling in zeven kernen die onafhankelijk van elkaar ontwikkeld konden worden, afhankelijk van het groeitempo op ieder moment. De kernen werden met elkaar verbonden door groene recreatiezones waarin tevens de infrastructuur is opgenomen.

Achteraf is het mooi praten, maar we kunnen stellen dat de multidisciplinaire en flexibele plan-

ningstrategie die voor Almere was uitgestippeld terug te voeren is op een ontwerphouding die uitgaat van het landschap en van het natuurlijke systeem. Architectuurhistorica Marinke Steenhuis schrijft in de publicatie over het leven en werk van landschapsarchitect Alle Hosper dat de leden van het Projektbureau bekend waren met de grillen van de natuur en zochten naar een harmonieus model tussen de effecten van het menselijk handelen enerzijds – stad, landbouw, infrastructuur – en ecologische en hydrologische systemen anderzijds. Hosper, die samen met architect-stedenbouwkundige Teun Koolhaas in 1974 het Structuurplan Almere ontwierp, speelde hierin een belangrijke rol. Hij tekende in het midden van de meerkernige stad geen klassiek centrum – zoals

Het structuurplan voor Almere. Zeven kernen zijn met elkaar verbonden door groenzones en infrastructuur.

Houten: groeikern in een groen jasje.

wel was gebeurd in het modernistische Lelystad – maar een grote waterpartij: het Weerwater.

Andere stedenbouwkundige opgaven die niet alledaags werden opgevat zijn de groeikern Houten – waar de buurten gelegen zijn in een groene deken en fiets en benenwagen de voornaamste vervoermiddelen – Haagse Beemden in Breda – waar het landschap letterlijk de stad in komt –

en het Rotterdamse Prinsenland – waar is voortgeborduurd op de kenmerken van het oude polderland.

VERBETERING PUBLIEKE RUIMTE

Wanneer in de jaren tachtig de oude stad weer in trek raakt, komt pijnlijk aan het oppervlak dat de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimten veel

te wensen overlaat. Onduidelijke grenzen tussen publieke en private domeinen, de toename van het autogebruik en bezuinigingen leiden ertoe dat de openbare ruimte van de meeste Nederlandse steden onveilig, chaotisch en versleten aandoet. Met het Haagse plan De Kern Gezond tekende de eerder genoemde Alle Hosper – inmiddels directeur van Bureau Bakker en Bleeker – voor een omslag.

Het zwaartepunt van De Kern Gezond ligt in de zes zogenoemde hartlijnen. De ontwerpers van Bureau Bakker en Bleeker onderscheidden vijf sfeerlijnen – voornamelijk groen, besloten binnenpleinen, brede winkelstraten, smalle winkelstraten en voetgangerszone tussen stadhuis en station – die via de zesde hartlijn Spui-Hofweg-Kneuterdijk met elkaar werden verbonden. Dit systeem diende als basis voor de herinrichting van de gehele Haagse binnenstad, dat wil zeggen verkeersmaatregelen, verlichting, bestrating, straatmeubilair en groen.

Het is sindsdien eerder regel dan uitzondering dat landschapsarchitecten publieke ruimtes in de stad ontwerpen. Buro Sant en Co ontwierp de straten en pleinen van het opnieuw opgebouwde

De zes hartlijnen uit De Kern Gezond zijn de basisprincipes voor de herinrichting van de Haagse binnenstad.

Roombeek. Quadrat tekende het centrale plein van Amstelveen, terwijl Michael van Gessel de kop van de Oostelijke Handelskade in Amsterdam heeft ingericht. De subtiële verwijzing naar het castellum op het Domplein in Utrecht is van de hand van OKRA Landschapsarchitecten. En Buro Lubbers ontwerpt de herinrichting van de Parade, het beroemdste plein van Den Bosch. Een opdracht die overigens werd verkregen nadat in een ontwerpprijsvraag louter landschapsarchitectenbureaus werden verslagen.

Met de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) werd halverwege de jaren negentig door de rijksoverheid een gigantische woningbouwopgave geïntroduceerd. De stedenbouwkundige plannen voor de diverse Vinex-wijken zijn vanaf het begin met argusogen bekeken. Wederom werd volgens de publieke opinie waardevol landschap opgeofferd voor eentonige stedelijke velden, voor wijken zonder kwaliteit, zonder voorzieningen, zonder ziel. Daarnaast werden de Vinex-wijken die zich hieraan onttrokken door de vakwereld met hoongelach ontvangen. De Helmondse wijk Brandevoort van de Duitse architect Rob Krier is volgens velen niet meer dan een namaak-Amsterdam in de Brabantse Peel. En de kastelen van Haverleij bij Den Bosch – een plan van Sjoerd Soeters en Paul van Beek – is een slechte marketingtruc om sprookjes

te verkopen. Dat beide wijken door de bewoners hoog zijn gewaardeerd, lijkt de vakwereld wel eens te negeren.

In het licht van dit essay is de grootste Vinex-wijk, Leidsche Rijn bij Utrecht, het interessantst. Hoewel ook Leidsche Rijn de afgelopen tien jaar bedolven is onder kritiek, zit het stedenbouwkundig masterplan – ontworpen onder leiding van landschapsarchitect Riek Bakker en architect-stedenbouwkundige Rients Dijkstra – ijersterk in elkaar. Het centrale park en de ondertunneling van de A2, de variëteit aan buurten, de vele oost-westverbindingen, het oude landschap van lintbebouwing en boomgaarden dat nog steeds zichtbaar is: het is niet voor niets dat het masterplan tot de genomineerden voor deze Rietveldprijs behoorde.

Waar de Vinex door ontwerpers als een ouderwetse tabula rasa-opgave werd gezien, doken de ontwerpers van Leidsche Rijn letterlijk het gebied in om te achterhalen wat belangrijk was, wie er al woonden, waar de verhalen lagen. Tijdens een eerder interview zei Rients Dijkstra: 'Stedenbouwkundigen en architecten hebben de neiging steden te ontwerpen in de beslotenheid van hun laboratoria en deze daarna pas te toetsen aan de werkelijkheid van het landschap buiten. Voor ons was de locatie van Leidsche Rijn geen wit vel. We gingen het gebied in, wilden elke vierkante meter

leren kennen. Waar staan de bomen, waar zit de archeologie, wat is natuur?'

Op vergelijkbare wijze hebben bureau Wissing en West 8 Papendorp – dat officieel onderdeel is van het masterplan voor Leidsche Rijn – ontworpen. De samenhang tussen het landschap en een nieuw stadsdeel bewijst dat een anders zo gehaat kantoor- en bedrijventerrein uit kan groeien tot een, in de woorden van de jury, gewaardeerd onderdeel van de stad.

Dit is nog het beste te ervaren in het deelplan Groenewoud dat in opdracht van het projectbureau Leidsche Rijn door West 8 is ontworpen. Om het oude polderland een plek te geven in de nieuwe bestemming, zijn de acht hippe kantoorvilla's midden in een volkstuintencomplex geplaatst. Bewoners van Kanaleneiland verbouwen hun groenten, terwijl kantoorpersoneel een wandeling maakt over de Groenewoudsedijk. Tussen boskriek, ligusterhagen en Japanse kers vergaderen financieel adviseurs in een tuinhuis, terwijl advocaten ter ontspanning op de door hun werkgever gehuurde kavel bezig zijn. De verbinding van deze twee uiteenlopende werelden door West 8 is een letterlijke toepassing van wat Eric Luiten noemde het intermediair tussen het oude polderland en het nieuwe kantorenpark, tussen het grote abstracte – de villa's – en het kleine alledaagse – de volkstuinten.

In Langerak, Leidsche Rijn, is de strokenverkaveling van het oude polderland nog goed zichtbaar.

De kastelen in het golvende land van Haverleij zijn omstreken.

NATUURLIJKE COMPONENT

De landschapsarchitect is actief op het gehele spectrum van het ruimtelijk ontwerp. Lodewijk Baljon ontwierp met rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol het stedenbouwkundig masterplan voor de herstructurering van het Waalfront in Nijmegen. De rijke geschiedenis van dit gebied heeft hierin op subtiële wijze een plek gekregen. In het nieuwe genre van gebiedsontwikkeling vinden landschapsarchitecten eveneens hun weg. H+N+S Landschapsarchitecten maakte een gebiedsvisie voor het gebied tussen Duiven en Zevenaar, naar aanleiding van de verlenging van de A15. Het Hilversumse bureau Karres en Brands tekent in Londen mee aan de weg naar de Olympische Spelen van 2012. De ontwerpende motoren achter het opzienbarende plan voor een Wieringerrandmeer waren Bureau Alle Hoesper en later Strootman Landschapsarchitecten.

Het is niet zonder reden dat voor strategische en grootschalige plannen een beroep wordt gedaan op de landschapsarchitect. Dergelijke

plannen zijn niet direct een ontwerp maar visionaire systemen om ontwerpprojecten te genereren. In die systemen beziet de landschapsarchitect de stad of regio als een eenheid, als een culturele en ecologische compositie. Een zienswijze die in de regel afwijkt van hoe stedenbouwkundigen en architecten gebieden bekijken.

Wat betekent tot slot de groeiende populariteit en de verbreding van het werkterrein voor de landschapsarchitectonische discipline zelf? Het voormalige hoofd van de opleiding landschapsarchitectuur aan de Amsterdamse Academie van Bouwkunst, Noël van Dooren, liet bij zijn afscheid eerder dit jaar weten dat de natuurlijke component, het werken met levende planten en de cyclus van groeien, bloeien en afsterven, niet mag worden vergeten. Dit sluit aan bij een algemene vaststelling dat de landschapsarchitect zijn traditionele domeinen niet uit het oog moet verliezen. De particuliere tuin behoort amper nog tot het scala van ontwerpopgaven, terwijl natuurontwikkeling meer en meer wordt overgenomen

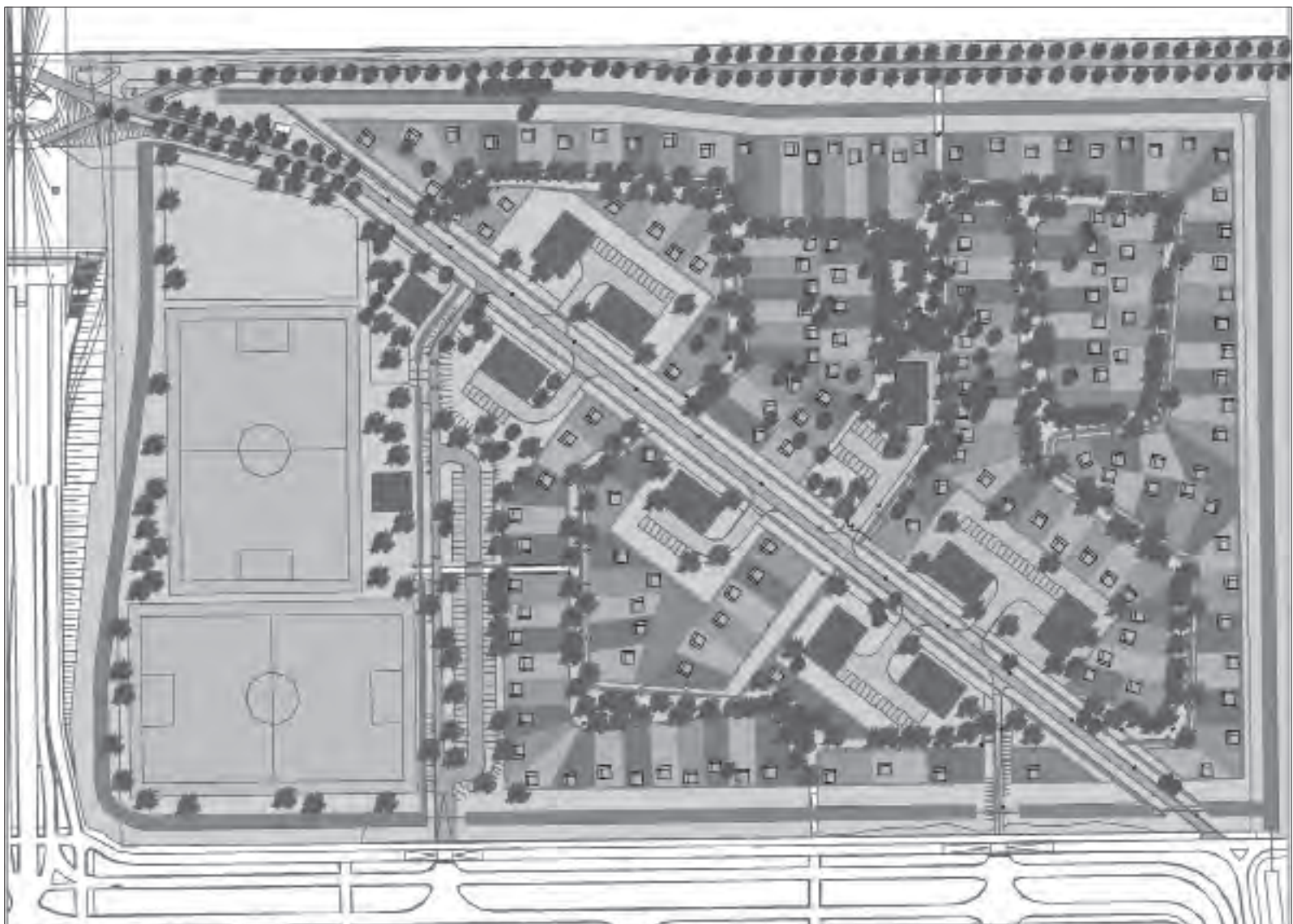
door ecologen en hydrologen. Het is van belang dat de landschapsarchitectonische vakgemeenschap niet vervalt in zelfgenoegzaamheid en dat deze specialismen onderdeel blijven van het vak. Want juist in de tuin en bij de verweving van nieuwe natuur met het cultuurlandschap leren landschapsarchitecten de vaardigheden waarmee ze zich blijven onderscheiden van architecten en stedenbouwkundigen: de vormgeving van het precaire samenspel tussen menselijke occupatie en natuurlijke processen.

Dit essay kwam tot stand m.m.v. Marinke Steenhuis.

Mark Hendriks is journalist en auteur op het gebied van ruimtelijke ordening, stedenbouw en landschapsontwikkeling. Hij is redacteur bij het tijdschrift *Blauwe Kamer*.

Volkstuintjes en kantoorvilla's in Groenewoud.

Noten

Indira van 't Klooster

- 1 Dat heeft Nederland in hoge mate te danken aan de inmiddels mythische kwartiermakers van Stichting Q en 5x5, met tot de verbeelding sprekende wethouders als Ypke Gietema (Groningen), Adri Duivesteijn (Den Haag) en John Wevers (Maastricht). Zij zetten kwaliteit, ook vanuit gemeentelijk opdrachtgeverschap, als na te streven grootheid bij bouwprojecten opnieuw op de agenda.
- 2 Sabine Lebesque, *Supervisie in de ruimtelijke sector van Amsterdam*, gemeente Amsterdam, 2002, p. 5-6.
- 3 Dirk Bergvelt en Jetse Oosterbaan Martinus, *Werk in uitvoering – Opdrachtgevers en bedrijventerreinen*, uitgave Architectuur Lokaal, Amsterdam, 2004, p. 13.
- 4 Idem, p. 14.
- 5 Harkolien Meinsma, *De Logica van de Lelikhed*, uitgave Welstandszorg Noord-Holland, 2004.
- 6 Het Atelier Rijksbouwmeester trok naar Grave en Woudenberg voor ontwerpateliers gewijd aan de opgaven ter plekke.
- 7 *De Juiste Mix, Ideeënprijsvraag Verbeter de architectuur van bedrijventerreinen*, uitgave ministerie van Economische Zaken, 2006.
- 8 Het ministerie van Economische Zaken werkte samen met de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur aan het themajaar *Werklanschapen*.
- 9 Elke erfpachter is verplicht lid van de Vereniging Parkmanagement Papendorp, en dient daarvoor jaarlijks een bijdrage per m² bruto vloeroppervlak te voldoen. Het beheer en onderhoud van het terrein zijn door de vereniging uitbesteed aan een professionele parkmanagementorganisatie namelijk Grontmij Parkmanagement.
- 10 *Beleid van gemeentebestuurders als opdrachtgever bij ruimtelijke opgaven*, uitgave Architectuur Lokaal i.s.m. NIPO, juni 2006.
- 11 José van Campen, *Let op! Kwaliteit – een essay over kwaliteitsborging bij zeven Vinexlocaties*, uitgave OBR Vathorst, 2008.

Literatuur

Mark Hendriks

- Blank, H. (red.), e.a., *Ontwerpen aan Randstad 2040*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2009.
- Dooren, N. van, R. van Leeuwen, *Alle Hosper – Landschapsarchitect 1943-1997*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2003.
- Harsema, H. (red.), *Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland 93-95*, Stichting Jaarboek landschapsarchitectuur en stedenbouw en Uitgeverij THOTH, Wageningen en Bussum, 1995.
- Harsema, H. (red.), *Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland 99-01*, Stichting Jaarboek landschapsarchitectuur en stedenbouw en Uitgeverij THOTH, Wageningen en Bussum, 2001.
- Ibelings, H., *Nederlandse stedenbouw van de 20ste eeuw*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2009.
- Meyer, H. (red.), *Transformaties van het verstedelijkt landschap – Het werk van Palmboom en van den Bout Stedenbouwkundigen*, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2003.
- Steenhuis, M., *Stedenbouw in het landschap – Pieter Verhagen (1882-1950)*, NAI Uitgevers, Rotterdam 2007.
- Stichting Lijn in Landschap, *Blauwe Kamer*, nr. 4, Wageningen 2004.
- Stichting Lijn in Landschap, *Blauwe Kamer*, nr. 3, Wageningen 2009.

Illustratieverantwoording

Alle foto's zijn van Eddo Hartmann, tenzij anders vermeld.

- AkzoNobel: 7(r), 11(l)
Cornbreadworks: 13(r)
Het Proces fotografie, Ingrid Koenen: 15
Het Utrechts Archief: 40 (r)
Jan Derwig: 11(r)
Jannes Linders: 7(l), 14(r)
Kees Rutten Fotografie: 13(l)
Luuk Kramer: 34
Palladium Photodesign: 14(l), 33
René de Wit: 8(r), 13(l)
RIJP: 43 (onder)
Stadsarchief Den Bosch: 36, 40 (l)
Stefan Müller, Berlijn: 9(r), 10
Thea van den Heuvel / DAPH: 8(l)

De Rietveldprijs wordt elke twee jaar uitgereikt aan de ontwerper die de belangrijkste bijdrage heeft geleverd aan de gebouwde omgeving van de stad Utrecht. De prijs is een initiatief van de Stichting Rietveldprijs. Iedere ronde beoordeelt een onafhankelijke jury de Utrechtse bouwproductie van de afgelopen twee jaar en bepaalt dan welk bouwwerk de meest stimulerende bijdrage heeft geleverd. De jury van deze editie bestaat uit Dirk Sijmons (H+N+S Landschapsarchitecten), Olof van de Wal (KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing), Dorte Kristensen (Atelier Pro architecten) en Henk Scholten (AAS architecten Groningen).

De winnaars van 2009 zijn Bureau Wissing en West 8 met het stedenbouwkundig plan en inrichtingsplan voor bedrijvenpark Papendorp. Rietveldprijs 2009 besteedt bijzondere aandacht aan het winnende ontwerp met het essay 'Papendorp: illustratie van een tendens' van Indira van 't Klooster, over de rol van supervisoren, en 'Tussen het grote abstracte en kleine alledaagse – landschapsarchitectuur in de stad' van Mark Hendriks. Verder in deze uitgave het juryrapport geschreven door Olof van de Wal en een foto-essay van de geselecteerde projecten door Eddo Hartmann.

WWW.THOTH.NL

